

**J A A R
V E R
S L A G**

2016

J A A R

V E R

S L A G

JAARVERSLAG 2016

INTRODUCTIE

Dit is het jaarverslag van het Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel over het jaar 2016. Hierin legt het bestuur verantwoording af over het gevoerde beleid en de financiële resultaten.

Voor het fonds was 2016 een jaar van hollen en stilstaan. Nagenoeg het hele jaar speelde een conflict over de wijze waarop de uitvoeringsovereenkomst 2015 tot stand zou zijn gekomen. Dit conflict losten de arbeidsvoorwaardelijke partijen eind 2016 op. Daarnaast daalde de beleidsdekkingsgraad waardoor het fonds in een dekkingstekort kwam. Het beleggingsrendement was met 10,2% uitstekend. Bij stijgende rente verwacht het bestuur dat het fonds snel weer uit het dekkingstekort is en op termijn ook uit het reservetekort.

Het meningsverschil over het totstandkomingsproces van de in de zomer van 2015 vernieuwde uitvoeringsovereenkomst vroeg het hele jaar 2016 om veel aandacht van het bestuur. De werkgever KLM hanteerde het uitgangspunt dat overeengekomen zou zijn dat het fonds eerst op eigen kracht moest herstellen en dat KLM pas zou bijstorten als er binnen een bepaalde termijn geen herstel zou zijn. De werknemersorganisaties herkenden zich niet in deze afspraken. Dit leidde tot een rechtszaak van een van de werknemersorganisaties en een individuele deelnemer tegen de werkgever en later ook tegen het pensioenfonds. Deze bijzondere situatie vroeg veel van de bestuursleden. Het bestuur slaagde er echter in de eenheid te bewaren en voldoende aandacht te schenken aan de lopende zaken binnen het pensioenfonds.

Uiteindelijk kwam er begin 2017 grotendeels een einde aan het conflict door een akkoord tussen de werkgever en de werknemersorganisaties. De afspraken houden in dat de pensioenregeling van het fonds een CDC-regeling wordt, waarbij de tekorten- en overschottenregeling verdwijnt. Dit gebeurt met terugwerkende kracht tot 1 januari 2016. Voor de berekening van het pensioen gaat een hogere pensioengrondslag gelden en de werkgever betaalt een hogere premie. Het bestuur en de arbeidsvoorwaardelijke partijen werken deze afspraken in 2017 verder uit. Als aan alle opschortende voorwaarden is voldaan, eindigt de lopende rechtszaak tegen het pensioenfonds. Het bestuur bereidt zich voor op de komende wijzigingen die veel gaan vragen van pensioenfonds en uitvoeringsorganisatie.

Door de tot in het vierde kwartaal van 2016 dalende rente had het fonds de zorg van een meeddalende beleidsdekkingsgraad. Deze was aan het eind van het jaar 100%. Het pensioenfonds had aan het begin van het jaar een reservetekort en eind juni 2016 een dekkingstekort. Vanwege de onvoldoende financiële positie besloot het bestuur eind 2016 de pensioenen en pensioen-aanspraken niet te verhogen.

In het laatste kwartaal van 2016 begon de rente te stijgen. Als deze trend zich doorzet, verwacht het bestuur dat het fonds snel weer uit het dekkingstekort is. Het fonds heeft een relatief jong deelnemersbestand, waardoor een stijgende rente ook sneller leidt tot een daling van de verplichtingen en dus een stijging van de dekkinggraad.

Het fonds behaalde in 2016 mooie beleggingsrendementen, die enig tegenwicht boden voor de gevolgen van de dalende rente.

Een trend die zich ook voortzette in het verslagjaar was de stijging van de kosten door met name de toenemende eisen vanuit toezicht en compliance. De kosten voor toezicht en compliance bedragen daardoor circa een kwart van de totale uitvoeringskosten per deelnemer. Met ingang van 2017 stijgen de kosten per deelnemer verder fors door de afschaffing van de btw-vrijstelling op de dienstverlening van de uitvoeringsorganisatie aan het pensioenfonds. Het bestuur heeft bezien of er mogelijkheden zijn om de vrijstelling te continueren. Helaas blijkt dit wettelijk niet mogelijk. Het gaat hierbij om kosten die buiten de invloedssfeer van het fonds liggen en waar het fonds dus niets aan kan doen. Ook de overgang naar een CDC-regeling zal extra kosten voor aanpassing van de pensioenadministratie en communicatie met zich meebrengen.

Het bestuur schonk in 2016 ook veel aandacht aan het eigen functioneren en dat van het fonds. Zo startte het een onderzoek naar de toekomst van het fonds en het huidige bestuursmodel. Daarnaast onderzocht het bestuur samenwerkingsmogelijkheden met andere fondsen, omdat schaalvergroting op de langere termijn een noodzaak kan zijn. Voor de toekomst denkt het bestuur dat het tegen zijn grenzen aan loopt qua deskundigheid en tijdsbesteding. Het onderzoek en de analyse gaan in 2017 verder. Verder rondde het fonds het strategiedocument en de toekomstvisie aan het begin van het jaar af.

Eind 2016 stelde het bestuur eigen investment beliefs voor het fonds vast. Deze investment beliefs (beleggingsbeginselen) geven het bestuur een goed handvat bij de beleggingsbeslissingen. Ze maken duidelijk wat het fonds met de beleggingen wil en helpen risico's duidelijk te maken. Het fonds gaat de beleggingsbeginselen in de praktijk toepassen. In 2016 onderzocht het bestuur een herijking van het beleggingsbeleid met een mogelijke verhoging van het risicoprofiel. In 2017 trekt het hier een conclusie over. Ook op het gebied van risicomanagement zette het fonds in 2016 flinke stappen. Het bestuur ontwikkelde met de nieuwe risicomanager een complete risicomanagementstructuur. Hierbij vond een analyse binnen het fonds plaats en een vertaling naar processen binnen uitvoeringsorganisatie Blue Sky Group. De ontwikkeling van het risicomanagement gaat verder in 2017.

Bij alle ontwikkelingen in het afgelopen jaar heeft het bestuur steeds het belang van de deelnemers van het fonds vooropgesteld. Het bestuur heeft in 2016 hard gewerkt om dit waar te maken. Daarbij vindt het bestuur het belangrijk de pensioenen op de lange termijn te bekijken en zich niet te veel te laten leiden door de waan van de dag.

In 2016 waren er binnen de pensioenfondsenorganisatie enkele personele wijzigingen. De heer C.L. Dert beëindigde in 2016 zijn werkzaamheden voor de beleggingsadviescommissie. Verder stopte de heer D. del Canho na acht jaar met zijn werkzaamheden voor de visitatiecommissie. Tot slot hield de heer R.W.P. Coelwij op met zijn werkzaamheden voor het verantwoordingsorgaan. Wat betreft personele wijzigingen in 2017 trad de heer P.J. Vanagt per 1 maart 2017 terug als bestuurslid vanwege het aanvaarden van een nieuwe functie buiten KLM N.V. Het bestuur bedankt de vertrokken mensen hartelijk voor hun inzet voor het pensioenfonds. Allen leverden in hun eigen rol belangrijke bijdragen aan het pensioenfonds.

Tot slot richt het bestuur een woord van dank aan alle anderen, onder wie de medewerkers van de uitvoeringsorganisatie, voor hun inzet voor en betrokkenheid bij het pensioenfonds.

Amstelveen, 18 mei 2017

Het bestuur van de Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel

Arend de Jong
vicevoorzitter

Rob Koster
vicevoorzitter

INHOUD

KERNCIJFERS	7
BESTUURSVERSLAG	9
1 Profiel pensioenfonds	10
1.1 Organogram	10
1.2 Rechtsvorm en bestuursmodel	10
1.3 Missie, doelstelling, visie en strategie	11
1.4 Doelgroep jaarverslag	13
1.5 Pensioenregelingen	13
1.6 Risicohouding	14
2 Externe ontwikkelingen	15
2.1 Financiële markten in 2016	15
2.2 Wetgeving en overheidsbeleid in 2016	16
2.3 Toezicht in 2016	16
3 Interne ontwikkelingen	17
3.1 Financiële positie pensioenfonds	17
3.2 Pensioenregeling en uitvoering	19
4 Beleid	21
4.1 Beleggingsbeleid	21
4.2 Financieel beleid	24
4.3 Communicatiebeleid	27
5 Governance	29
5.1 Inrichting van de governance	29

5.2	Geschil over uitvoeringsovereenkomst	30
5.3	Geschiktheid	30
5.4	Uitvoering en uitbesteding	31
5.5	Externe relaties	31
5.6	Gedragsregelingen	31
5.7	Sancties	34
<hr/>		
6	Kosten	35
6.1	Kosten pensioenuitvoering	35
6.2	Kosten vermogensbeheer	36
6.3	Transactiekosten vermogensbeheer	37
<hr/>		
7	Risicomanagement	38
7.1	Risicobeleid	38
7.2	Risicomanagementorganisatie	42
<hr/>		
8	Toekomstverwachting 2017	44
9	Ontwikkelingen na balansdatum	45
<hr/>		
10	VERSLAG VISITATIECOMMISSIE	47
11	VERSLAG VERANTWOORDINGSORGAAN	52
<hr/>		
12	JAARREKENING 2016	52
	Balans per 31 december	56
	Rekening van baten en lasten	57
	Kasstroomoverzicht	58
	Toelichting algemeen	59
	Toelichting op de balans	69

Risicobeheer	84
Toelichting op de rekening van baten en lasten	94
<hr/>	
13 OVERIGE GEGEVENS	108
Bestemming van het resultaat	108
Actuariële verklaring	109
Controleverklaring van de onafhankelijke accountant	111
<hr/>	
14 BIJLAGEN	118
14.1 Personalía (stand per 18 mei 2017)	119
14.2 Functies en nevenfuncties bestuur	121
14.3 Deelnemersbestand	123
14.4 Ontwikkelingen 2007-2016	124

KERNCIJFERS

(bedragen in miljoenen euro's)

2016

2015

Deelnemers

Aantal actieve deelnemers	9.132	9.247
Aantal gewezen deelnemers	2.702	2.416
Aantal pensioengerechtigden	1.347	1.209
Totaal	13.181	12.872

Pensioenactiviteiten

Feitelijke premie	61,5	61,9
Kostendekkende premie	87,4	80,5
Gedempte kostendekkende premie	48,5	60,1
Periodieke pensioenuitkeringen	18,6	15,8
Afkopen pensioenen	10,8	12,8
Pensioenuitvoeringskosten	3,2	2,8

Vermogen

Stichtingskapitaal en reserves	170,7	168,8
Voorziening pensioenverplichtingen	2.688,7	2.399,0

Dekkingsgraad

Nominale dekkingsgraad	106,1%	106,7%
Beleidsdekkingsgraad	100,0%	108,5%
Vereiste dekkingsgraad	127,3%	127,8%
Reële dekkingsgraad	71,6%	75,6%
Wettelijke reële dekkingsgraad	81,3%	87,3%

Indexering

Pensioenrechten actieve deelnemers	0,00%	0,00%
Ingegane pensioenen en premievrije pensioenrechten	0,00%	0,00%

Beleggingen

Vastgoed	279,4	268,9
Aandelen	1.341,2	1.053,4
Vastrentende waarden	1.249,7	1.230,3
Overig	-0,4	20,7
Totaal	2.869,9	2.573,3

	2016	2015
Rendement		
Rendement vastgoed	6,0%	9,5%
Rendement aandelen	8,7%	2,9%
Rendement vastrentende waarden	7,6%	-0,9%
Totaalrendement	10,2%	0,7%
Vijfjaarsgemiddeld totaalrendement	8,9%	8,4%
Tienjaarsgemiddeld totaalrendement	5,8%	5,9%
Kostenratio's		
Pensioenuitvoeringskosten per deelnemer (bedragen in euro's)	303	270
Kosten vermogensbeheer/gemiddeld belegd vermogen	0,49%	0,51%
Transactiekosten/gemiddeld belegd vermogen	0,19%	0,27%

Meer informatie?

Meer informatie over het pensioenfonds vindt u op www.klmcabinefonds.nl en op Facebook: www.facebook.com/klmcabinefonds. Voor toelichting op de verschillende technische begrippen in dit verslag verwijzen wij u naar de begrippenlijst op de website. Vragen aan het bestuur over het fonds of het gevoerde beleid kunt u stellen met een e-mail aan: bestuur@klmcabinefonds.nl.

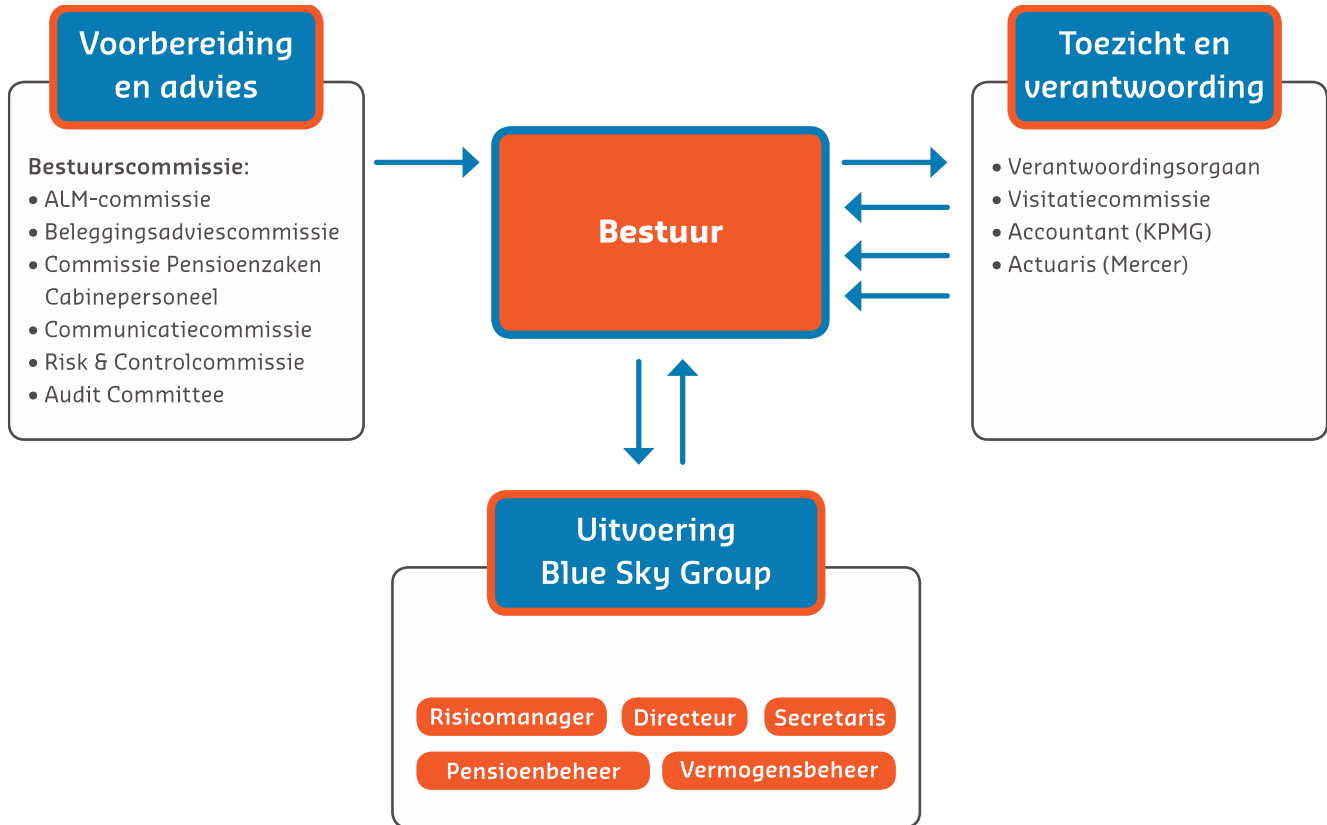

**BE
STUURS
VER
SLAG
2016**

PROFIEL PENSIOENFONDS

1.1 Organogram

1.2 Rechtsvorm en bestuursmodel

De Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel is een onafhankelijke stichting die losstaat van KLM N.V. Voor de bescherming van de belangen van de (gewezen) deelnemers en pensioengerechtigden is het wettelijk verplicht dat het pensioenfonds het pensioenvermogen afgescheiden van de verbonden onderneming beheert. Het pensioenfonds is een ondernemingspensioenfonds, dat in 1978 is opgericht. Het voert de pensioenregeling voor het cabinepersoneel van KLM en KLC (KLM Cityhopper) uit, zoals deze is overeengekomen door KLM N.V. en de werknemersverenigingen voor cabinepersoneel.

Bestuursmodel

Het pensioenfonds kent een zogeheten paritair bestuursmodel. Het bestuur van het pensioenfonds bestaat uit vertegenwoordigers van werknemers, de werkgever en pensioengerechtigden en telt tien leden. Een onafhankelijke voorzitter zonder stemrecht leidt de vergaderingen van het bestuur.

Het bestuur legt verantwoording over het gevoerde beleid af aan het verantwoordingsorgaan. Dat bestaat uit zes vertegenwoordigers van werknemers, pensioengerechtigden en de werkgever. Een visitatiecommissie van drie onafhankelijke deskundigen houdt intern toezicht op het pensioenfonds.

Uitvoeringsorganisatie Blue Sky Group (BSG) voert de taken van het pensioenfonds uit. Het bestuur heeft functionarissen van BSG aangewezen als (titulair) directeur en secretaris van het pensioenfonds.

Het bestuur heeft KPMG aangesteld als accountant van het fonds en Mercer als certificerend actuaaris. Het actuaariaat van BSG vervult de functie van adviserend actuaaris.

De samenstelling van de organen van het pensioenfonds staat in bijlage 13.1 Personalia.

1.3 Missie, doelstelling, visie en strategie

De missie van het pensioenfonds is:

Het uitvoeren van de pensioenregeling, overeengekomen tussen KLM en werknemersorganisaties en vastgelegd in de uitvoeringsovereenkomst met het pensioenfonds. De vertaling van dit doel is het waarborgen van nominale pensioenaanspraken van de deelnemers en zo veel mogelijk koopkrachtbehoud daarvan, met acceptabele risico's voor de premiebetalers.

Doelstelling en ambities

De statutaire doelstelling van het pensioenfonds is het verzekeren van ouderdoms-, nabestaanden- en invaliditeitspensioen voor het cabinepersoneel van KLM. Het fonds heeft dit uitgewerkt in ambities zoals waardevastheid, acceptabele risico's voor alle belanghebbenden en kwalitatief hoogwaardige dienstverlening tegen een acceptabel kostenniveau.

Toekomstvisie

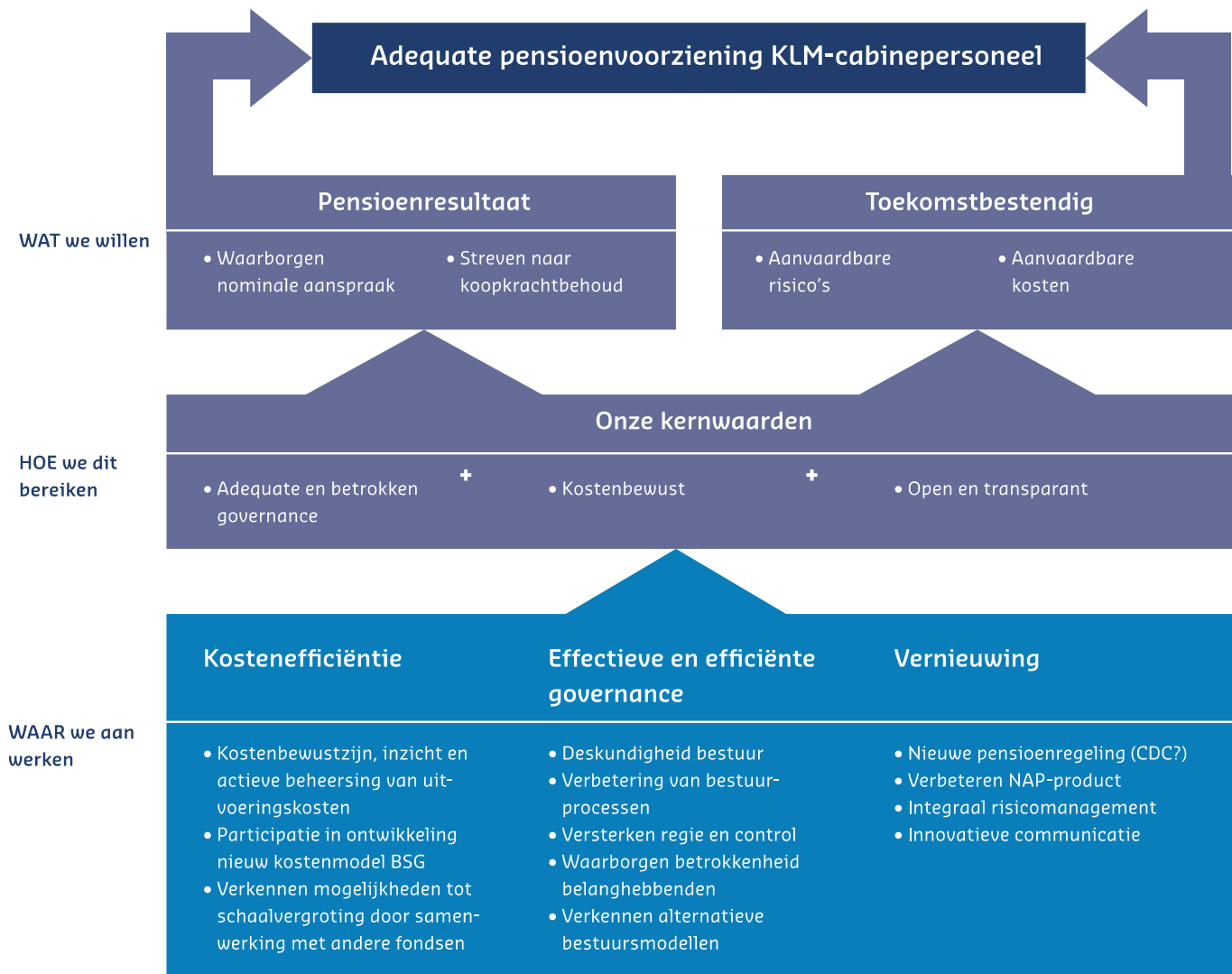
Vanuit zijn missie heeft het pensioenfonds de volgende toekomstvisie geformuleerd: Het Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel verzorgt de pensioenregeling(en) voor het KLM-cabinepersoneel. De uitvoering gebeurt met partner Blue Sky Group, waarvan het pensioenfonds medeaandeelhouder is. De producten van het fonds zijn concurrerend qua serviceniveau, beleggingsresultaten, maatschappelijke verantwoordelijkheid, communicatie en kosten. De onderneming heeft namelijk de keuze wie een pensioenovereenkomst uitvoert (pensioenfonds, verzekeraar, APF, PPI). Bij regelingen met keuzevrijheid voor deelnemers kiezen werknemers voor de producten van het pensioenfonds. Het pensioenfonds is transparant over zijn beleid en resultaten en communiceert actief met de belanghebbenden.

Strategie

Na het doorlopen van een zogenoemde strategiecycclus legde het bestuur in januari 2016 de missie, visie en strategie vast in een strategiedocument en een strategiekaart (zie pagina 12).

Strategiekaart Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel 2016-2018

Hierbij horen de volgende strategische thema's:

Kostenbeheersing en continuïteit van de pensioenfondsorganisatie

Het bestuur vindt op termijn een breder draagvlak voor het pensioenfonds wenselijk om tegen aanvaardbare en te verantwoorden kosten aan de vereiste wettelijke voorschriften en maatschappelijke verwachtingen te voldoen. Schaalvergroting binnen het pensioenfonds is niet mogelijk. Daarom moet het fonds kijken naar een bredere doelgroep of samenwerking met andere pensioenfonds. Het aantal werknemers met een cabinefunctie buiten KLM N.V. is beperkt. Hierdoor is schaalvergroting via de beroepsgroep geen echte oplossing en moet de aandacht op alternatieven worden gericht.

Het bestuur verkende in 2016 de mogelijkheid van samenwerking met andere pensioenfonds, waaronder die voor KLM-grondpersoneel. Dit gebeurde in een bestuurlijke werkgroep. In de herfst van 2016 voegde het bestuur deze werkgroep samen met de bestuurlijke werkgroep voor de kwaliteit en continuïteit van de governance van het pensioenfonds.

Kwaliteit en continuïteit van de governance

Het huidige (paritaire) bestuursmodel en de bijbehorende werkwijze komen op termijn onder druk te staan. Het bestuur wil de mogelijkheden onderzoeken om de effectiviteit en efficiëntie van de governance te verbeteren. Dat onderzoek betreft het functioneren van het huidige model en een verkenning van alternatieve wettelijke modellen. Belangrijk kader van dit onderzoek is de adequate vertegenwoordiging van de risicodragers. Het onderzoek startte in 2016.

Transitie naar een toekomstbestendig pensioen

De arbeidsvoorwaardelijke partijen voor het cabinepersoneel zijn verantwoordelijk voor een toekomstbestendig pensioen. Het pensioenfonds vervult daarbij een ondersteunende (adviserende) rol. Het heeft echter ook een eigen verantwoordelijkheid, waarbij het afspraken toetst op rechtmatigheid, financiële soliditeit, uitvoerbaarheid en evenwichtigheid. De arbeidsvoorwaardelijke partijen voor het cabinepersoneel bereikten eind 2016 (op hoofdlijnen) overeenstemming over de afschaffing van de overschotten- en tekortenregeling en een overgang naar een CDC-regeling.

Als onderdeel van de beleidscyclus van het bestuur vindt in de loop van 2017 een herijking van de visie en de strategie plaats.

1.4 Doelgroep jaarverslag

Met dit jaarverslag informeert het pensioenfonds de (gewezen) deelnemers en pensioengerechtigden en hun nabestaanden, KLM N.V., de interne en externe toezichthouders en andere belanghebbenden van het pensioenfonds over het gevoerde beleid en de financiële resultaten. Dit verslag betreft de formele, wettelijk vereiste verantwoording. Deelnemers en pensioengerechtigden worden ook via andere communicatiemiddelen geïnformeerd over het gevoerde beleid en de gerealiseerde resultaten.

1.5 Pensioenregelingen

Het pensioenfonds voert als basisregeling een eindloon- en een middelloonregeling uit met voorwaardelijke toeslagverlening. Het pensioenfonds biedt zijn deelnemers ook de Netto Aanvullende Pensioenregeling (NAP). Deze regeling heeft vanaf 2015 een vrijwillig karakter.

Basispensioenregeling (R2008 A/B)

Ouderdomspensioen

Het ouderdomspensioen is in de voorwaardelijke eindloonregeling bij volledige indexering gebaseerd op het laatstverdiende salaris en het aantal deelnemersjaren. De pensioenopbouw bedraagt vanaf 1 januari 2015 voor ieder deelnemersjaar 1,20% van de nettopensioengrondslag, zoals die geldt op 1 januari.

In de middelloonregeling is het ouderdomspensioen gebaseerd op het gemiddelde salaris tijdens de diensttijd en het aantal deelnemersjaren. De pensioenopbouw bedraagt vanaf 1 januari 2015 voor ieder deelnemersjaar 1,36% van de nettopensioengrondslag, zoals die geldt op 1 januari.

De brutopensioengrondslag waarover deelnemers pensioen kunnen opbouwen, kent per 1 januari 2015 een maximum. Dit was 101.519 euro in 2016.

De normpensioendatum is de eerste dag van de maand waarin de deelnemer 60 jaar wordt. De vroegst mogelijke pensioendatum is de dag waarop de deelnemer 50 jaar wordt. Het is mogelijk om later met pensioen te gaan, maar uiterlijk op de dag waarop de deelnemer de AOW-leeftijd

bereikt. Daarnaast bestaat de mogelijkheid van deeltijdpensioen. Ook kunnen de deelnemers kiezen voor een tijdelijke verhoging of verlaging van het pensioen.

Verder voorziet de basispensioenregeling in een:

- facultatief partnerpensioen (op risicobasis);
- Anw-hiaatpensioenverzekering;
- wezenpensioen;
- arbeidsongeschiktheidspensioen.

Indexatiebepalingen

Beide regelingen kennen een voorwaardelijke indexatie. Voor actieven indexeert het fonds voorwaardelijk op grond van de algemene loonronde KLM. De indexatie voor gewezen deelnemers en pensioengerechtigden is voorwaardelijk op basis van de prijsindex.

NAP-regeling

De Netto Aanvullende Pensioenregeling (NAP) vult het ouderdompensioen uit de basispensioenregeling aan met een extra levenslang ouderdompensioen vanaf de normpensioenleeftijd van 60 jaar. De deelnemers betalen een extra premie die wordt ingehouden op het nettoloon. Over het te zijner tijd uit te keren pensioen is de deelnemer geen loonbelasting of inkomstenbelasting verschuldigd. Vanaf 2015 is de NAP een vrijwillige regeling.

De levenslange, aanvullende uitkering kan op pensioendatum worden omgezet in een tijdelijke aanvullende uitkering tot de AOW-gerechtigde leeftijd. Verder is het mogelijk om de levenslange uitkering op de pensioendatum en sinds 2015 ook tussentijds in een keer af te kopen.

Vanaf 2 januari 2016 kent de NAP voor (gewezen) deelnemers ook de mogelijkheid van uitgestelde afkoop van NAP-aanspraken (overlijdensuitkering NAP, zie 3.2).

1.6 Risicohouding

Op grond van het financiële toetsingskader (FTK) moet ieder pensioenfonds zijn risicohouding bepalen en vastleggen. Deze geeft aan in hoeverre het pensioenfonds en zijn belanghebbenden risico's willen lopen bij de pensioenuitvoering. Het bestuur van het pensioenfonds heeft zijn risicohouding bepaald na afstemming met de arbeidsvoorwaardelijke partijen en het horen van het verantwoordingsorgaan. Allereerst gaat het om de kwalitatieve risicohouding. De belanghebbenden van het fonds delen de langetermijndoelstelling van het pensioenfonds. Voor de kortere termijn hebben de premiebetalers (werkgever en werknemers) voorkeur voor een stabiele (te betalen) pensioenpremie, passend bij de pensioenambitie. De deelnemers (actieven, gewezen deelnemers, pensioengerechtigden en overige aanspraakgerechtigden) willen graag een waardevast pensioen. Daarnaast is er een kwantitatieve risicohouding. Voor de korte termijn komt deze tot uitdrukking in de hoogte van het wettelijk vereist eigen vermogen. Per 1 januari 2016 was deze 27,8% van de pensioenverplichtingen.

Voor de lange termijn hangt de kwantitatieve risicohouding samen met de door het bestuur vastgestelde ondergrenzen van de haalbaarheidstoets. Deze ondergrenzen zijn:

- mediaan scenario: pensioenresultaat 90%;
- relatieve maximale afwijking verwacht pensioenresultaat in slechtweersscenario: 43%.

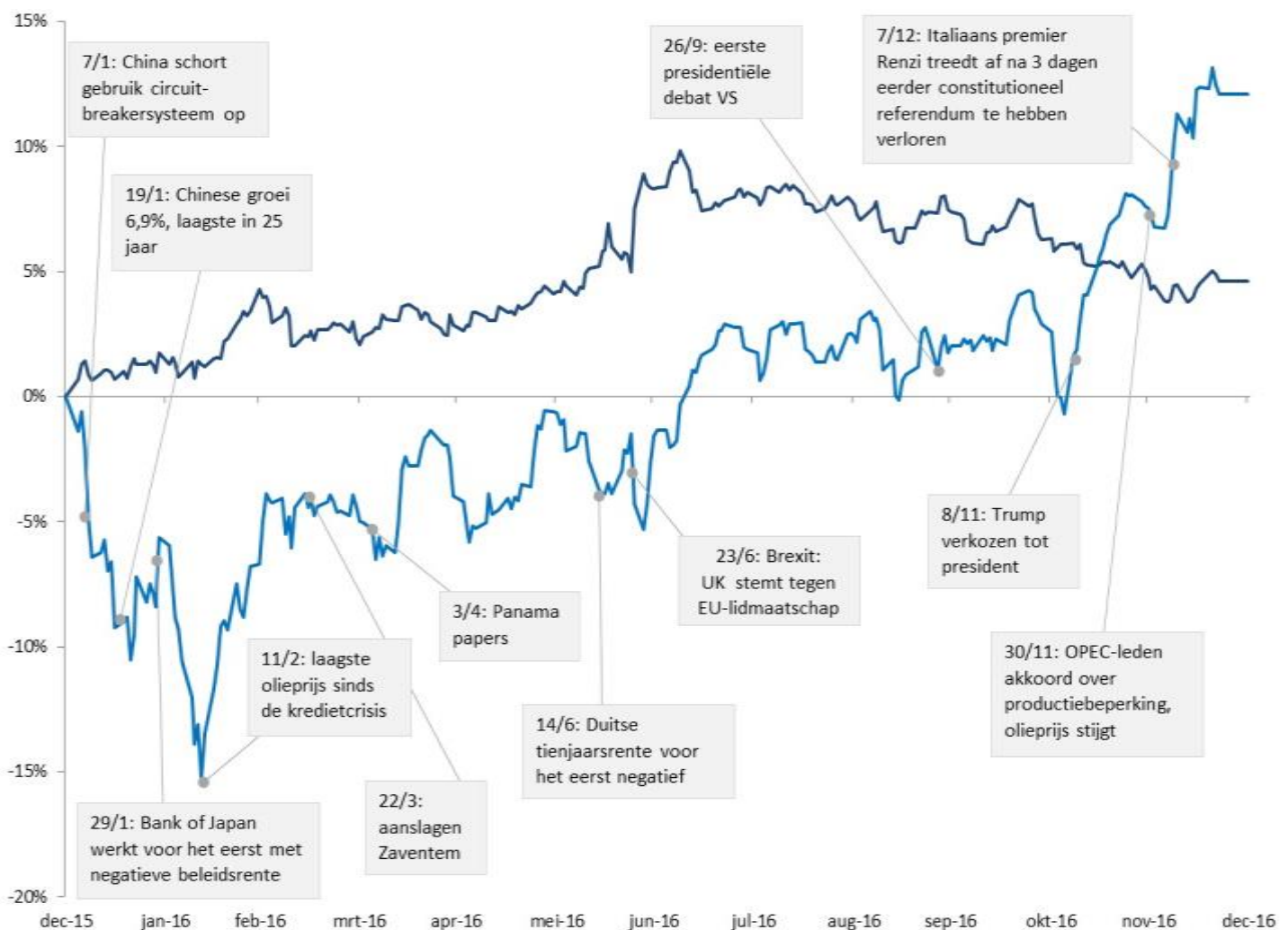
In het algemeen heeft het fonds een licht offensieve houding ten aanzien van risico's, ofwel een licht offensieve 'risk appetite'. De risk appetite is de mate van risico die het fonds bereid is te accepteren in relatie tot de doelstellingen van het fonds. Het fonds is bezig met het verder uitwerken van de risk appetite op onderliggende risicogebieden en verwacht dit eind 2017 te hebben afgerond.

2 EXTERNE ONTWIKKELINGEN

2.1 Financiële markten in 2016

Op de financiële markten zette de opwaartse trend van de afgelopen jaren zich in 2016 voort. Dit blijkt ook uit de positieve rendementen die het pensioenfonds behaalde. Er waren wel gebeurtenissen die het sentiment op de markten tijdelijk negatief beïnvloedden of leken te gaan beïnvloeden. Zo daalden in januari de aandelenkoersen door de afgenomen groei van de Chinese economie en een dalende olieprijs. De koersen stegen daarna echter al weer snel. Negatieve verwachtingen waren er bij de Brexit in het voorjaar en de verkiezing van Donald Trump tot Amerikaanse president in het najaar. De markten bleven zich echter ook na deze gebeurtenissen positief ontwikkelen.

Figuur: tijdslijn belangrijke gebeurtenissen in 2016 en verloop van de MSCI World Index (lichtblauw) en de Citigroup World Government Bond Index (donkerblauw) in euro's

2.2 Wetgeving en overheidsbeleid in 2016

Toekomst pensioenstelsel

Ook in 2016 stond herziening van het pensioenstelsel prominent op de politieke en maatschappelijke agenda. De Sociaal-Economische Raad (SER) onderzocht op verzoek van het kabinet mogelijke alternatieven. Voorkeursvariant van de SER blijft een pensioenstelsel met individuele spaarpotjes en collectieve risicodeling.

AOW-leeftijd

In 2016 bedraagt de AOW-leeftijd 65 jaar en zes maanden. Deze loopt stapsgewijs op tot 67 jaar in 2021. Vanaf 2022 volgt de AOW-leeftijd de levensverwachting. Dat leidt tot een AOW-leeftijd van 67 jaar en drie maanden in 2022.

2.3 Toezicht in 2016

Extern toezicht

Pensioenfondsen staan onder toezicht van twee toezichthoudende instanties: De Nederlandsche Bank (DNB) en de Autoriteit Financiële Markten (AFM). Dit toezicht richt zich op de bescherming van belanghebbenden. DNB ziet vooral toe op de financiële positie van pensioenfondsen en houdt toezicht op de naleving van wetgeving. De AFM ziet met name toe op de communicatie met belanghebbenden. Het toezicht vindt plaats via periodieke rapportages, gerichte onderzoeken en periodieke contacten. Als een pensioenfonds zich niet aan de regels houdt, kan DNB sancties treffen.

Het pensioenfonds nam in het tweede kwartaal van 2016 onder meer deel aan het gezamenlijke onderzoek 'Financiële opzet en informatie' van DNB en de AFM. Dit richtte zich op de mate waarin de informatieverstrekking door pensioenfondsen aan deelnemers over de te verwachten pensioen-uitkomst overeenkomt met de financiële gegevens. Bij het onderzoek waren ongeveer 140 pensioenfondsen betrokken. Medio december 2016 brachten DNB en de AFM de uitkomsten van het onderzoek naar buiten. Belangrijkste uitkomst was dat pensioenfondsen hun deelnemers nog beter kunnen informeren over de op middellange termijn verwachte kortingen en indexaties. Het pensioenfonds meldde de situatie van dekkingstekort per eind juni 2016 (zie 3.1) aan DNB. Eind 2016 vond overleg plaats met DNB over de ontwikkelingen bij het fonds.

Intern toezicht

Naast extern toezicht kent het pensioenfonds intern toezicht. Een visitatiecommissie voert dit uit. Deze commissie onderzoekt jaarlijks de algemene gang van zaken, het beleid en de processen van het pensioenfonds. Ze heeft daarbij bijzondere aandacht voor de beheersing van risico's en de evenwichtige afweging van besluiten. De visitatie over 2016 vond plaats in de tweede helft van 2016 en in het eerste kwartaal van 2017. De bevindingen en aanbevelingen van de visitatiecommissie staan in dit jaarverslag.

Nieuwe samenstelling visitatiecommissie

Op 30 juni 2016 trad de heer D. del Canho terug als lid van de visitatiecommissie vanwege het bereiken van de maximale termijn. Eerder had de heer H. Nijssen al afscheid genomen van de commissie. Vanwege deze vacatures benoemde het bestuur per 1 april 2016 de heren Q.G. Ligtenstein en R.L.S. Verjans tot leden van de visitatiecommissie.

Het bestuur hecht waarde aan goed toezicht. Ervaring leert dat scherp toezicht het pensioenfonds uitdaagt tot beter functioneren. Wel is een goede maatvoering van belang. Het bestuur ziet de afgelopen jaren een toename van toezichtactiviteiten en daarmee een stijging van de toezichtkosten.

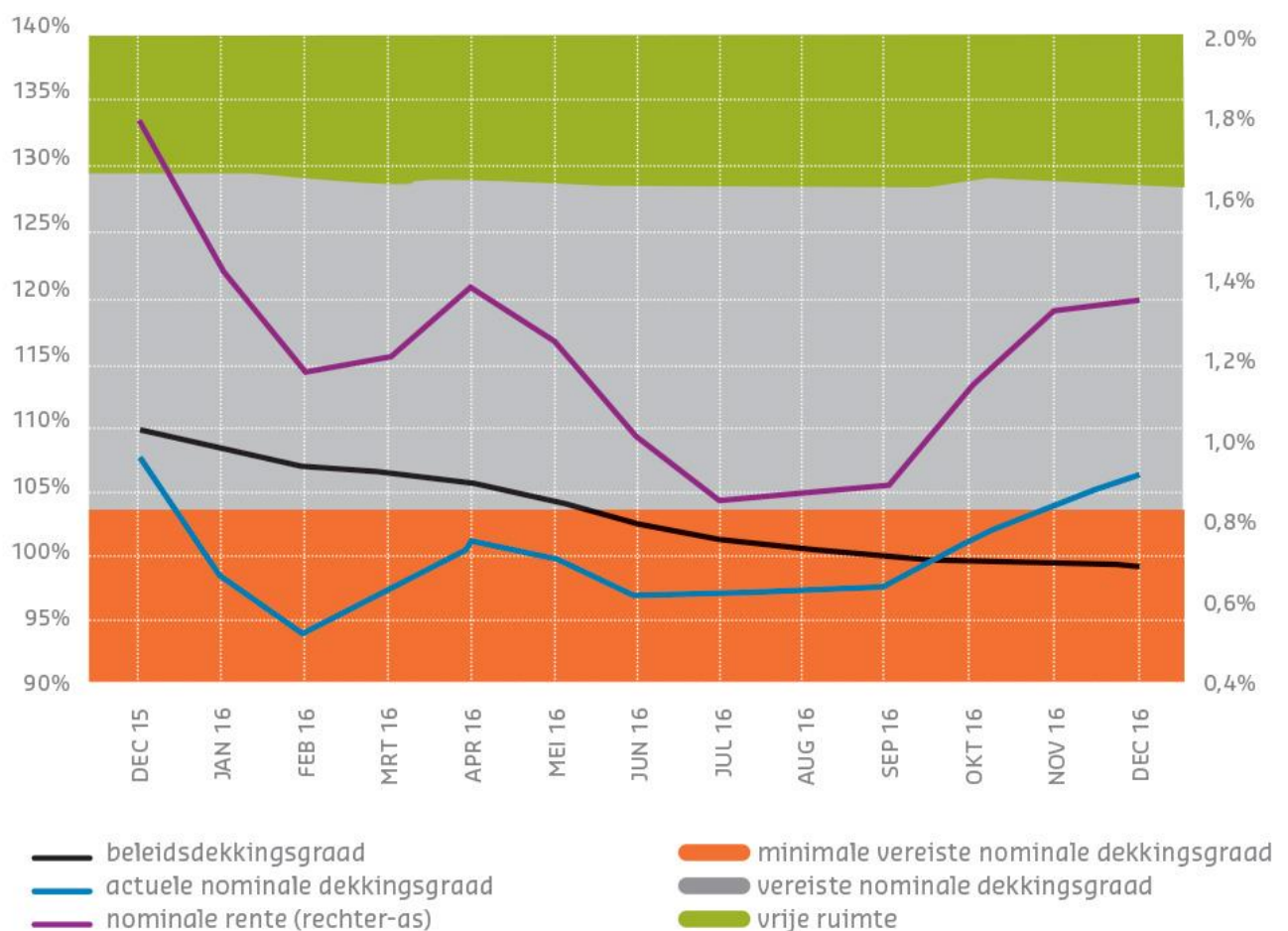
3 INTERNE ONTWIKKELINGEN

3.1 Financiële positie pensioenfonds

Financiële resultaten

Beleidsdekkingsgraad

De beleidsdekkingsgraad is het gemiddelde van de maandelijkse nominale dekkingsgraden van de afgelopen twaalf maanden. Pensioenfondsen moeten hun beleid baseren op deze dekkingsgraad. Op 1 januari 2016 bedroeg de beleidsdekkingsgraad 108,5%. Eind 2016 was de beleidsdekkingsgraad gedaald tot 100,0%. De langetermijnrente is al langere tijd erg laag en leidt tot een verzwarening van de verplichtingen.

Ontwikkeling dekkingsgraad en rente

Gezien de wettelijk vereiste dekkingsgraad (wettelijk minimum en wettelijk vereiste buffer) voor het pensioenfonds van 127,8% had het fonds begin 2016 een reservetekort. Daarom heeft het pensioenfonds een herstelplan opgesteld. Met zo'n plan geeft het pensioenfonds aan op welke wijze het fonds het reservetekort binnen de wettelijke termijn opheft.

Het pensioenfonds diende het herstelplan in maart 2016 in bij DNB die het kort daarna goedkeurde. Het plan voorzag in een herstel binnen de wettelijke termijn van elf jaar.

Eind juni 2016 kwam het fonds in een dekkingstekort. De beleidsdekkingsgraad lag toen met 102,8% onder het minimaal vereist vermogen van 104,2%. De beleidsdekkingsgraad daalde daarna nog verder tot het einde van het jaar.

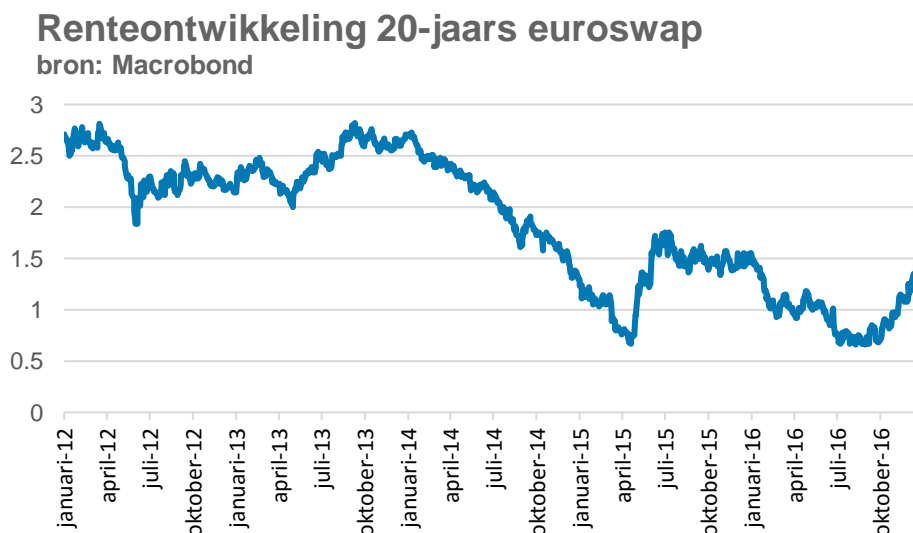
Rendement

Het fonds behaalde een totaalrendement van 10,2% in 2016 (het genoemde rendement is het nettorendement, het rendement na aftrek van beheer- en transactiekosten, zie voor deze kosten hoofdstuk 6 Kosten). Dit rendement lag boven de langetermijnverwachting van het bestuur. De beleidsdekkingsgraad daalde echter behoorlijk. Dit had te maken met de marktrente die een groot deel van het jaar omlaagging. Dit werkte door in de beleidsdekkingsgraad als gemiddelde van de laatste twaalf maanden. Hierdoor stegen de verplichtingen meer dan het vermogen.

Het bestuur koos er in het verleden voor om niet het gehele renterisico af te dekken. Ook besloot het om geen nieuwe renteswaps af te sluiten voor het opvangen van verdere rentedalingen. Daardoor is de dekkingsgraad gevoelig voor een rentedaling. Een dalende rente leidt namelijk tot hogere verplichtingen, wat deels wordt opgevangen door een hogere waarde van de beleggingen.

De reden dat het fonds niet het hele renterisico afdekt, heeft te maken met afwegingen tussen de korte en lange termijnrisico's. Het fonds verwacht dat de negatieve gevolgen voor de haalbaarheid van de missie van het fonds (zie 1.4 Missie, doelstelling, visie en strategie) op korte termijn beperkt zijn als het fonds het renterisico gedeeltelijk afdekt en de rente daalt. Voor de lange termijn zou een totale afdekking van het renterisico er echter voor zorgen dat het fonds weinig zou profiteren van een rentestijging.

Eind 2016 steeg de rente weer. De marktrente daalde in 2016 licht tot de verkiezing van Donald Trump tot president van de Verenigde Staten. De rente leek toen zijn dieptepunt te hebben bereikt en steeg daarna tot het einde van het jaar. Dit had meteen ook een gunstig effect op de dekkingsgraad. De volgende figuur laat zien hoe de rente zich de laatste vijf jaar ontwikkelde.

Figuur: renteontwikkeling over de laatste vijf jaar

Indexatie

Het pensioenfonds heeft per 1 januari 2017 geen indexatie (toeslag) toegekend. Er was geen ruimte om te indexeren vanwege de hoogte van de beleidsdekkingsgraad en de toe te passen regels voor toekomstbestendige indexatie (TBI). De beleidsdekkingsgraad lag per eind november 2016 onder de 110%. Daarnaast was er voor de actieve deelnemers ook geen basis voor indexatie, omdat er in 2016 geen algemene loonronde bij KLM was. De indexatie van pensioen-aanspraken is daaraan gekoppeld. Gegeven de financiële positie van het fonds en de lage rente ligt het niet in de verwachting dat het fonds de komende jaren volledige indexatie kan toekennen.

Haalbaarheidstoets

In 2016 voerde het pensioenfonds de jaarlijkse haalbaarheidstoets uit. De toets is een intern gericht instrument voor het bestuur en sociale partners om te beoordelen hoe de gemaakte beleidskeuzes en gekozen ondergrenzen (zie paragraaf 1.7 Risicohouding) zich verhouden tot de geformuleerde pensioenambitie. Het pensioenfonds is wettelijk verplicht de haalbaarheidstoets periodiek uit te voeren. Met de haalbaarheidstoets toonde het fonds aan dat het verwachte pensioenresultaat op fondsniveau voldoende aansloot bij de door het bestuur in overleg met betrokken partijen gestelde ambitie en risicohouding. Beoordeeld vanuit de financiële situatie van het fonds per 1 januari 2016 werden de ondergrenzen (voor het pensioenresultaat op fondsniveau) niet overschreden.

3.2 Pensioenregeling en uitvoering

Akkoord pensioenovereenkomst

Sociale partners kwamen eind 2016 onder voorwaarden (op hoofdlijnen) een nieuwe pensioenovereenkomst overeen. Kern van deze overeenkomst is een overgang naar een financiering met vaste premies over langere perioden en zonder overschotten- en tekortenregeling. De werkgever hoeft daarbij nooit meer te betalen dan de vaste pensioenpremie. Is de premie op enig moment niet toereikend voor de toekomstige opbouw van het pensioen, dan kan het fonds het opbouwpercentage verlagen. Het bestuur moet de opdracht nog aanvaarden voor de uitvoering van deze regeling met de door sociale partners overeengekomen financiering.

Reglementswijzigingen

Overlijdensuitkering NAP

Begin 2016 voegde het pensioenfonds de overlijdensuitkering NAP toe aan de NAP. Het fonds heeft daarom de afkooptarieven voor de NAP aangepast. Een deelnemer moet expliciet toestemming geven om opgebouwde aanspraken onder de nalatenschap te laten vallen.

Met de overlijdensuitkering NAP speelde het fonds in op een wens van veel deelnemers. Een veelgehoord argument om niet meer deel te nemen aan de NAP was dat bij overlijden het opgebouwde NAP-bedrag aan het fonds zou vervallen. Door hier een oplossing voor te bieden, heeft het fonds het product NAP als aanvullende oudedagsvoorziening kwalitatief verbeterd.

Fiscale veranderingen

In april 2016 besloot het bestuur om de NAP-regeling aan te passen. Deze aanpassing verduidelijkte nog eens dat het bij de NAP om een fiscaal onzuivere regeling gaat. Zo voorkwam het fonds dat de belastingdienst de basisregeling en NAP bij elkaar neemt en dat daarmee het geheel, dus ook de basisregeling, fiscaal onzuiver wordt. In de NAP-regeling werd verder de in- en afkoop van aanspraken verduidelijkt. Dit moet vermenging van gelden uit de basis- en de NAP-regeling voorkomen (fiscale hygiëne).

Verder gaf de Belastingdienst medio 2016 een voor bezwaar vatbare beschikking af voor de basisregeling (R2008A en R2008B), zoals deze geldt vanaf 2015. In de beschikking ziet de belastingdienst de basispensioenregeling (R2008A/B) als een fiscaal zuivere pensioenregeling.

Geschillen en klachten

De geschillen- en klachtenregeling van het pensioenfonds bestaat uit regels voor het indienen van geschillen of klachten door belanghebbenden en de behandeling hiervan door het pensioenfonds. In 2016 kwamen geen klachten van (gewezen) deelnemers of gepensioneerden binnen bij het bestuur.

Dagvaarding deelname aan de pensioenregeling

In 2015 is het pensioenfonds gedagvaard door een gepensioneerde. Op grond hiervan is het fonds gevorderd om deze gepensioneerde met terugwerkende kracht over de periode 1976 tot 2001 in de pensioenregeling van het fonds op te nemen. In een tussenvonnis heeft de kantonrechter de claim afgewezen. In aanvulling op de eerdere claim vorderde de gepensioneerde ook pensioenopbouw over overuren gemaakt in de periode 2001 tot en met 2011 als flexwerker in dienst van KLM. De kantonrechter gaf de partijen bij zijn besluit in overweging de kwestie in der minne te schikken. Eind 2016 hadden beide partijen nog geen overeenstemming bereikt.

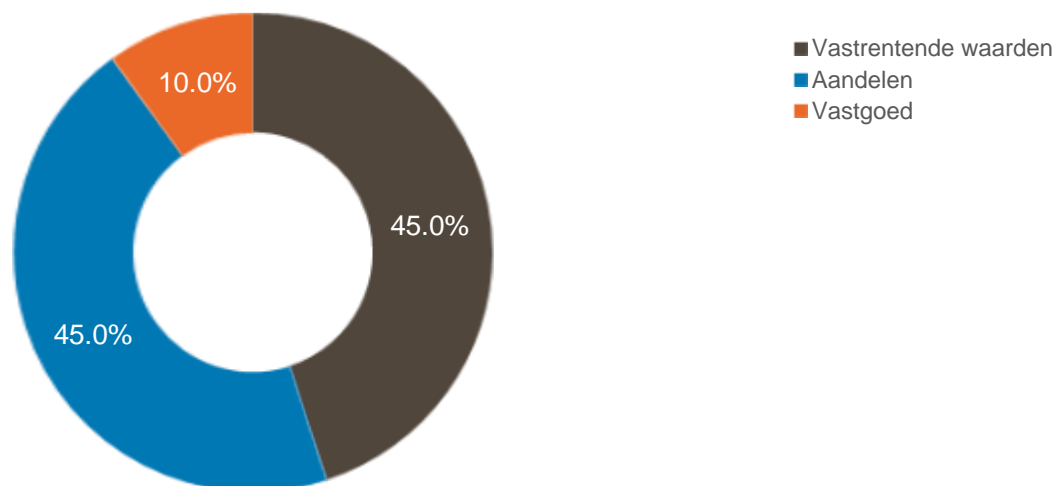
4 BELEID

4.1 Beleggingsbeleid

Algemeen

Het pensioenfonds belegt het vermogen om zijn doelstellingen op lange termijn te kunnen halen. Met beleggingsrendementen kan het fonds de pensioenafspraken nakomen en de premies betaalbaar houden. Wanneer de dekkingsgraad het toestaat, kan nog indexatie van pensioenen volgen. Jaarlijks maakt het fonds een beleggingsplan. Daarbij kijkt het naar de risicohouding van het fonds, de economische omstandigheden en de wettelijke kaders waarbinnen het moet opereren.

De beleggingen spreidt het fonds over drie beleggingscategorieën: aandelen, vastrentende waarden en vastgoed. De verdeling daarvan vindt u in de grafiek hieronder. Deze categorieën zijn verder verdeeld in regio's en subcategorieën. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om Amerikaanse en Europese aandelen en staats- en bedrijfsobligaties. Bij het beleggingsbeleid houdt het fonds rekening met onder andere het valutarisico, het rentemismatchrisico en het vastgoed- en aandelenrisico (zie hoofdstuk 7 Risicomanagement).

Figuur: strategische mix 2016

Aan het einde van het verslagjaar formuleerde het fonds investments beliefs (beleggingsbeginselen). Deze moeten ervoor zorgen dat het bestuur nog bewuster let op de uitgangspunten van het beleggen. Het gaat om de volgende acht investment beliefs:

1. Het fonds belegt om de doelen voor de deelnemer te behalen: een waardevast pensioen.
2. Het nemen van beleggingsrisico is daarvoor nodig, maar is geen doel op zich. Als het fonds dichterbij de doelstelling is, kan minder risico worden genomen.
3. De verdeling over de verschillende beleggingscategorieën bepaalt voor het grootste deel het rendement.
4. Het behalen van bovengemiddeld rendement in financiële markten door actief beheer is op langere termijn zeer moeilijk.
5. Bij de keuze van beleggingen zijn kosten belangrijk, maar niet leidend. De verwachte verbetering van de risico-rendementverhouding is doorslaggevend.

6. Risicomanagement is essentieel onderdeel van het beleggingsproces: risico en rendement kunnen niet los van elkaar worden gezien.
7. Elke beleggingskeuze is voor het bestuur begrijpelijk, beheersbaar en uitlegbaar.
8. Door uitgangspunten van maatschappelijk verantwoord beleggen in het beleggingsbeleid op te nemen, draagt het fonds bij aan een leefbare en duurzame samenleving op lange termijn.

Beleggingsrendementen 2016

2016 was een goed beleggingsjaar (alle in deze paragraaf genoemde rendementen zijn nettorendementen, dus na aftrek van beheer- en transactiekosten, zie voor deze kosten hoofdstuk 6 Kosten). Het pensioenfonds behaalde in 2016 een totaalrendement van 10,2%. Dit was inclusief het rendement op derivaten ter afdekking van risico's. Hierbij was het rendement van de aandelenportefeuille 8,7%. Dit had te maken met de opwaartse trend van de aandelenkoersen van de afgelopen jaren die ook in 2016 aanhield. Ook de vastrentende waarden kenden een goed beleggingsjaar met een rendement van 7,6%. De redenen hiervoor waren de rentedaling in het grootste deel van het jaar en een voorkeur op de markt voor risicovollere vastrentende beleggingen in de vorm van staatsobligaties van opkomende markten en bedrijfsobligaties. Tot slot was het rendement op het vastgoed positief met 6,0%. De oorzaak was de lage rente.

In de volgende tabel vindt u een overzicht van de rendementen.

	PF	BM
Vastrentende waarden	7,6%	7,8%
Aandelen	8,7%	9,1%
Vastgoed	6,0%	5,5%
Totaal	10,2%	10,3%

Tabel: totaalrendement 2016 in % (PF = Pensioenfonds, BM = benchmark)

In 2016 bleven de externe vermogensbeheerders voor aandelen en vastrentende waarden achter bij de benchmark. Bij onroerend goed deden de externe vermogensbeheerders het juist beter dan de benchmark. Een toelichting op het rendement per beleggingscategorie is opgenomen in de jaarrekening.

De volgende tabel geeft de waarde en de feitelijke verdeling van de beleggingen weer per categorie.

	EUR	PF
Vastrentende waarden	1.250	43,6%
Aandelen	1.341	46,7%
Vastgoed	279	9,7%
Nominale renteswaps	57	2,0%
Overig	-57	-2,0%
Totaal	2.870	100,0%

Tabel: beleggingsportefeuille naar categorieën 2016 (bedragen in miljoenen euro's)

Strategisch beleid

In 2016 ging de aandacht van het bestuur met name uit naar de eventuele herijking van het beleggingsbeleid. Het bestuur onderzoekt of het fonds het risicoprofiel voor de beleggingen zou moeten aanpassen. Om gebruik te kunnen maken van de wettelijke toegestane eenmalige wijziging van het risicoprofiel, is een goed onderbouwd plan nodig. De verwachting is dat dit onderzoek in 2017 klaar is.

Het bestuur besloot in 2016 tot twee beperkte wijzigingen van het strategische beleggingsbeleid. De eerste was het per oktober 2016 stoppen met de Tactische Asset Allocatie (TAA). Dat was de (beperkte) ruimte van de vermogensbeheerder (BSG) om naar eigen inzicht tijdelijk af te wijken van de door het bestuur vastgestelde strategische beleggingsportefeuille (verhouding obligaties/aandelen/vastgoed). De reden daarvoor was dat de rendementen hiervan achterbleven bij de verwachtingen van het bestuur. In de overweging speelde ook het lage niveau van de dekkingsgraad mee. Het bestuur was hierdoor extra voorzichtig met zaken die extra risico toevoegen aan het strategische beleggingsbeleid.

Ten tweede verlaagde het fonds vanaf oktober 2016 de strategische weging van aandelen van opkomende markten binnen de aandelenportefeuille van 24% naar 20%. Het fonds had een flinke actieve positie in EM vergeleken met het marktgemiddelde vanwege het langetermijnperspectief voor EM. Bij een lage dekkingsgraad moet het fonds het kortetermijnrisico zwaarder wegen. Vandaar dat het bestuur de actieve positie in EM terugbracht.

Environmental, social and governance (ESG)

In 2016 heeft het pensioenfonds het ESG-beleid verder ontwikkeld. Het fonds investeert in een goede toekomst van huidige en toekomstige generaties. Daarbij houdt het in toenemende mate rekening met maatschappelijke, governance- en milieuaspecten. In het actuele ESG-beleid vertaalt het fonds deze aspecten naar vijf beleidsprincipes waarvan 'active ownership' een belangrijk onderdeel is. Hierbij is de uitoefening van stemrecht een bepalende factor. Met een actieve stemhouding kan het fonds invloed uitoefenen op het bestuur van ondernemingen. Het fonds publiceert stemrapportages over de uitoefening van het stemrecht op de website. Verder is het beleid voor het voeren van class actions (gezamenlijke rechtszaken tegen een onderneming door een groep van gedupeerden) geformaliseerd. De werkgroep ESG kwam in 2016 een aantal keer samen om beleid voor te bereiden en de voortgang van de uitvoering te bewaken

Het fonds maakte in 2016 voor het eerst een rapportage volgens de richtlijnen van de UNPRI (United Nations-supported Principles for Responsible Investment). Deze droeg bij aan een transparanter ESG-beleid van het fonds. De UNPRI-rapportage liet zien dat het fonds het binnen hun peergroep van wereldwijde asset owners beter dan gemiddeld doet.

Daarnaast kocht het fonds ESG-ratings in van MSCI, een bedrijf dat beleggingsgegevens verstrekt. Hiermee kan het fonds de ondernemingen waarvan het aandelen en obligaties in portefeuille heeft, screenen op environmental, social en governance.

Verder voerde het fonds in 2016 een review uit van het ESG-beleid van de externe managers van het fonds en de mate waarin zij ESG-principes hebben geïntegreerd in hun beleggingsbeleid. Van de managers die mandaten beheren voor aandelen en vastrentende waarden heeft meer dan 80 procent een ESG-beleid.

4.2 Financieel beleid

Algemeen

In deze paragraaf komt het financieel beleid van het pensioenfonds in 2016 aan de orde. Het financieel beleid van het fonds richt zich op de vaststelling van de juiste premies, de tekorten en overschotten van het fonds, de (inhaal)indexatie, de solvabiliteit en de berekening van de dekkingsgraad.

Premiebeleid

Voor de uitvoering van de basisregeling (zie 1.6) stelt het pensioenfonds vanuit de risicohouding (zie 1.7) en verwachtingen over toekomstige economische ontwikkelingen een passende premie vast. Het bestuur is de hoogte hiervan overeengekomen met KLM.

Het fonds hief voor de financiering van de pensioenen in 2016 een premie van 24,8% van de premiegrondslagsom. De premie is afgeleid van een gedempte, actuariële premie.

De premiegrondslag is 13,96 maal het maandsalaris met aftrek van een franchise. De premie bevat opslagen voor de administratiekosten en het arbeidsongeschiktheidsrisico. Het pensioenfonds verhoogt de premie met een deelnemersbijdrage van 1,6% (niveau 2016) van de bijdragegrondslag. Dit is bij verzekering van het facultatief partnerpensioen. Ook verhoogt het pensioenfonds de premie met een vrijwillige deelnemersbijdrage voor de netto aanvullende pensioenregeling (NAP) van 2,0% van de grondslag (13,96 keer het maandsalaris) en een vrijwillige deelnemersbijdrage voor de verzekering van het Anw-hiaat (18,90 euro per maand, niveau 2016).

Feitelijke en (gedempte) kostendekkende premie

De kostendekkende premie volgens de Pensioenwet bedroeg 87,4 miljoen euro. Volgens het Besluit financieel toetsingskader pensioenfondsen is het mogelijk jaarlijkse premieschommelingen in de kostendekkende premie door fluctuerende markttrentes te dempen. Het pensioenfonds koos bij de introductie van het huidige FTK voor demping op basis van het verwachte portefeuillerendement.

Bij de vaststelling van de gedempt kostendekkende premie wordt voor de vaststelling van de component toeslagverlening uitgegaan van een toeslagverlening van actieven en niet actieven op het niveau van prijsinflatie. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de minimale verwachtingswaarde op het niveau van prijsinflatie zoals vastgesteld in artikel 23a, lid 1a en lid 2 van het besluit FTK. Dit gegeven de verwachting dat het niveau van de algemene loonontwikkeling bij KLM naar de toekomst toe, conform historische waarneming, niet boven de prijsinflatie uitstijgt.

Deze systematiek hanteert het fonds vanaf het boekjaar 2016. Een uitsplitsing van de kostendekkende en gedempte premie staat in de volgende tabel:

Premie 2016 (bedragen in miljoenen euro's)	Kostendekkend	Gedempt kostendekkend
Pensioenopbouw	51,3	23,0
Individuele salarisontwikkeling	9,1	3,5
Risicopremies overlijden en invaliditeit	4,6	3,7
Opslag voor pensioenuitvoeringskosten (inclusief excassokosten)	3,9	3,3
Solvabiliteitsopslag	18,5	8,6
Voorwaardelijke toekomstige indexering	-	6,4
Totaal	87,4	48,5

Premie 2016 (bedragen in miljoenen euro's)	Feitelijk
Pensioenopbouw	43,4
Risicopremies overlijden en invaliditeit	4,3
Opslag voor pensioenuitvoeringskosten (inclusief excassokosten)	4,2
Solvabiliteitsopslag	9,6
Totaal	61,5

De feitelijke, in rekening gebrachte premie is gelijk aan de naar een doorsneepremie vertaalde, gedempte premie vermeerderd met werknemersbijdragen voor facultatief partnerpensioen, Anw-hiaat en netto aanvullende pensioen. In 2016 bedroeg de feitelijke premie 61,5 miljoen euro. De doorsneepremie voor 2016 was 24,8% van de premiegrondslag. Dit percentage bestaat uit onderstaande premiecomponenten:

Reglementaire pensioenopbouw	22,1%
Opslag voor invaliditeitsrisico	1,2%
Opslag voor pensioenuitvoeringskosten	1,5%
Totaal	24,8%

Tekortenbeleid

In 3.1 was al te lezen dat het fonds begin 2016 een reservetekort had en daarom een herstelplan moest opstellen. Later in 2016 kwam het fonds ook in een dekkingstekort. Er is sprake van een reservetekort als het eigen vermogen van het pensioenfonds lager is dan het op basis van de Pensioenwet vereist eigen vermogen. Een dekkingstekort treedt op als het eigen vermogen onder het minimaal vereist eigen vermogen vanuit de Pensioenwet komt. Het fonds stelt bij een tekort een jaarlijks te actualiseren herstelplan op en dient dit in bij DNB. Dit herstelplan geeft aan hoe en binnen welke termijn het pensioenfonds het tekort wegwerkt. Hierbij is sprake van een hersteltermijn van tien jaar (in 2016 nog elf jaar).

Het fonds moet het herstelplan elk jaar vernieuwen. Het diende in maart 2016 een herstelplan in bij DNB en in maart 2017 een geactualiseerd herstelplan, omdat het fonds per 1 januari 2017 nog steeds een reservetekort (en dekkingstekort) had. De verwachting is dat het fonds binnen de in de herstelplannen gehanteerde perioden zonder aanvullende premies uit de tekorten komt.

Het uitgangspunt van de uitvoeringsovereenkomst uit 2015 van het fonds is dat werkgever en deelnemers slechts een herstelpremie betalen bij onvoldoende, natuurlijke herstelkracht van het pensioenfonds. De totale premie bestaat uit de doorsneepremie en de herstelpremie en heeft een maximum van 48% van de bijdragegrondslag. Het fonds verdeelt de herstelpremie tussen de werkgever en de deelnemers met dezelfde verhouding als premiekorting. Gepensioneerden en premievrije deelnemers leveren een bijdrage aan het herstel via het niet (volledig) indexerende van de opgebouwde en ingegane pensioenen.

Overschottenbeleid

Het fonds verleent premiekorting op de doorsneepremie als het voldoet aan de voorwaarden voor premiekorting uit artikel 129 van de Pensioenwet. Daarnaast moet het pensioenvermogen van het fonds hoger zijn dan het maximum van:

- a. het vereist eigen vermogen vermeerderd met de technische voorzieningen;
- b. de voorziening pensioenverplichtingen op basis van een reële marktrente.

Van het overschot dat voldoet aan de voorwaarden gebruikt het pensioenfonds jaarlijks een tiende deel voor premiekorting. In het daaropvolgende jaar beoordeelt het fonds opnieuw vanuit de balanssituatie of premiekorting mogelijk is. Dit betekent dat ook sprake kan zijn van negatieve premies (terugstortingen). Een terugstorting is echter begrensd tot 24% van de premiegrondslagen. Het bedrag voor premiekorting verdeelt het pensioenfonds tussen KLM en de deelnemers in de verhouding 13:1.

Indexatiebeleid

Het pensioenfonds kent een voorwaardelijk indexatiebeleid. Dit beleid sluit aan bij de wettelijke eisen voor toekomstbestendig indexeren en geldt sinds 1 januari 2016.

Ten eerste streeft het pensioenfonds er naar de opgebouwde pensioenrechten van actieve deelnemers jaarlijks aan te passen aan de ontwikkeling van de algemene loonronden bij KLM. Daarnaast wil het pensioenfonds de ingegane pensioenen en de premievrije pensioenrechten (actieve en gewezen deelnemers) jaarlijks aanpassen aan de ontwikkeling van de (geschoonde) prijsindex.

Het voorwaardelijke karakter van de indexering betekent dat geen recht op indexering bestaat en dat het niet zeker is of en in hoeverre in de toekomst indexering kan plaatsvinden. Het bestuur beoordeelt jaarlijks op basis van de financiële positie of het fonds de opgebouwde pensioenrechten van actieve deelnemers, de premievrije pensioenrechten van (actieve en) gewezen deelnemers en de ingegane pensioenen kan verhogen. Bij deze besluitvorming gaat het pensioenfonds uit van de beleidsdekkingsgraad van het pensioenfonds ultimo november van het voorafgaande jaar. Vanwege de wettelijk aangescherpte voorwaarden voor indexatie kent het fonds bij een beleidsdekkingsgraad van 110% of lager geen indexering toe. Bij een beleidsdekkingsgraad boven 110% indexeert het fonds in beginsel. Het fonds stelt de indexering dan zo vast dat het de indexering in de toekomst kan continueren.

Inhaalindexatie

Een achterstand in de indexering kan het pensioenfonds onder voorwaarden inhalen. Voorwaarden zijn dat de beleidsdekkingsgraad hoger is dan de bij het vereist vermogen horende, nominale dekkingsgraad en dat het fonds de indexering ook in de toekomst kan toekennen. Jaarlijks kan een pensioenfonds hoogstens een vijfde deel van het vermogen beschikbaar voor inhaalindexatie gebruiken voor inhaalindexatie. In beginsel past het fonds inhaalindexatie toe met terugwerkende kracht gedurende tien jaar. Het pensioenfonds werkt de grootste indexatieachterstand als eerste weg. De inhaalindexatie geldt voor alle opgebouwde en premievrije aanspraken en voor alle ingegane pensioenen.

Het fonds kent indexatieachterstanden. De volgende tabel geeft een overzicht van de beoogde, de feitelijk toegekende en de cumulatieve achterstand van de indexatie.

	Actieve deelnemers			Premievrije en gepensioneerde deelnemers		
	Beoogde loonindex	Feitelijk toegekende loonindex	Cumulatieve achterstand loonindex	Beoogde prijsindex	Feitelijk toegekend prijsindex	Cumulatieve achterstand prijsindex
1-jan-2012	3,03%	0,00%	3,03%	2,30%	0,00%	2,30%
1-jan-2013	0,00%	0,00%	3,03%	2,00%	0,00%	4,35%
1-jan-2014	0,00%	0,00%	3,03%	0,90%	0,43%	4,83%
1-jan-2015	0,00%	0,11%	2,92%	0,70%	0,68%	4,86%
1-jan-2016	0,00%	0,00%	2,92%	0,40%	0,00%	5,27%
1-jan-2017	0,00%	0,00%	2,92%	0,40%	0,00%	5,70%

Solvabiliteitstoets

Met het uitvoeren van de solvabiliteitstoets bepaalt het pensioenfonds of het voldoende eigen vermogen heeft om risico's te kunnen opvangen. Als maatstaf geldt dat voldoende vermogen aanwezig moet zijn om de kans op onderdekking binnen één jaar kleiner te laten zijn dan of gelijk te laten zijn aan 2,5%. Voor het vaststellen van het vereist vermogen en de hieruit af te leiden vereiste dekkingsgraad gebruikt het fonds de standaardtoets. Uit deze toets bleek dat de vereiste solvabiliteit op basis van de strategische beleggingsportefeuille 734,2 miljoen euro bedroeg aan het einde van 2016. Het feitelijke eigen vermogen van het pensioenfonds was 163,0 miljoen euro ultimo 2016.

4.3 Communicatiebeleid

Algemeen

Doel van de communicatie van het pensioenfonds is om het pensioenbewustzijn bij deelnemers te vergroten en ervoor te zorgen dat de deelnemer weet wat hij of zij krijgt. Het gaat dan niet alleen om kennis van de regeling en de geplande pensioenuitkomst, maar ook om bewustwording van de risico's die horen bij de pensioenopbouw en de impact van (loopbaan)keuzes. De communicatielijn 2015-2017 richt zich op het helpen van de deelnemer (activeren) bij het maken van pensioenkeuzes. Daarnaast blijven vertrouwen in en tevredenheid over het fonds belangrijk.

Het pensioenfonds hanteert de volgende kernwaarden in zijn communicatiebeleid:

- Activerend: het fonds biedt overzicht aan de deelnemer. De deelnemer staat centraal en wordt in zijn of haar kracht gezet voor het maken van bewuste keuzes.
- Persoonlijk: het fonds staat niet op afstand, maar dichtbij en kent de deelnemer. Het fonds communiceert door herkenbare situaties te laten zien.
- Toegankelijk: deelnemers kunnen het pensioenfonds, het bestuur, Blue Sky Group en de PIT-ers (leden van de pensioeninformatieteams) gemakkelijk benaderen. Klantvriendelijk en met aandacht richt iedereen zich tot de deelnemer.
- Modern: het cabinepersoneel is altijd onderweg en ziet veel van de wereld. Ze weten wat er in de wereld te koop is. Daar past een pensioenfonds bij dat laat zien ook van deze tijd te zijn door te werken met moderne middelen voor het maken en onderhouden van contact.

Speerpunten communicatiejaarplan

In het communicatiejaarplan 2016 benoemde het pensioenfonds vijf speerpunten om richting te geven aan de communicatieactiviteiten.

1. De deelnemer meenemen in de wijzigingen in de pensioenregeling in 2016

Het fonds verstrekke veel informatie over het geschil over de uitvoeringsovereenkomst en de herstellpremie. Een belangrijke wijziging waarover het fonds communiceerde, was de toevoeging van de overlijdensuitkering aan de NAP-regeling in 2016 (zie 3.2.1).

2. Eenvoudige en relevante informatie aanbieden op het juiste moment

In 2016 startte het fonds met het Pensioen 1-2-3. Hierbij communiceert het fonds gelaagd met de deelnemer over de pensioenregeling van het fonds. Daarnaast introduceerde het fonds de pensioenvergelijker. Ook dit is een wettelijk voorgeschreven communicatiemiddel waarmee de deelnemer gemakkelijker pensioenregelingen met elkaar kan vergelijken.

3. Deelnemer activeren om regie in eigen hand te nemen

Het pensioenfonds wil de deelnemer helpen om zelf regie te kunnen nemen. Dat doet het fonds onder andere met een jaarlijkse stand op het bemanningencentrum (BMC) van KLM, het event Cabine Pensioenplein (genomineerd voor de PensioenWegwijzer 2016) en door jaarlijks nieuwe pensioenambassadeurs op te leiden. Het merendeel van de PIT-ers besluit om na achttien maanden nog een keer bij te tekenen. Om contact te onderhouden met alle PIT-ers die gestopt zijn, heeft het fonds PIT-alumni opgericht.

4. Digitale doorontwikkeling

Dit is een speerpunt dat ook de komende jaren op de agenda zal staan. De Wet pensioencommunicatie biedt pensioenfondsen op dit gebied meer ruimte. Het ging in 2016 om de doorontwikkeling van MijnKLMPensioen (steeds meer digitale communicatie, naast het UPO de fiscale jaaropgave NAP) en inzet van social media. Een belangrijke stap was de implementatie van DigiD (1 februari 2017 afgerond) om communicatie met het fonds te vergemakkelijken.

5. Aanscherpen corporate communicatiestrategie

Het wordt steeds belangrijker voor pensioenfondsen om te communiceren over de ambitie, het beleid en de financiële situatie van het fonds. In 2016 bepaalde het pensioenfonds over welke onderwerpen het wil communiceren en welke boodschappen daarbij horen. Vanwege de toenemende aandacht vanuit de media bekeek het fonds of aanpassing van het bestaande, reactieve beleid nodig was. Dit was niet het geval. Wel formuleerde het pensioenfonds enkele mediaprincipes die meer richting geven aan het contact met de media.

5 GOVERNANCE

Dit hoofdstuk gaat over de governance van het pensioenfonds in het verslagjaar. Het bestuursmodel van het pensioenfonds vindt u in paragraaf 1.3 van dit jaarverslag.

5.1 Inrichting van de governance

Het pensioenfonds voert de door de arbeidsvoorwaardelijke partijen overeengekomen pensioenafspraken uit, na toetsing op uitvoerbaarheid, evenwichtige belangenafweging en wettelijke eisen. Het bestuur is verantwoordelijk voor het prudent beleggen van de pensioengelden, het voeren van een solide financieel beleid, een juiste administratieve uitvoering van de pensioenregeling en de communicatie met belanghebbenden.

Daarnaast bepaalt het bestuur de strategie van het fonds en het te voeren beleid, geeft het leiding aan de organisatie (inclusief de uitbestede activiteiten) en houdt het toezicht op de uitvoering. Daarbij is risicomanagement een essentieel onderdeel van de bestuursfunctie. Het bestuur legt verantwoording af aan belanghebbenden via het verantwoordingsorgaan en het jaarverslag. Verder communiceert het bestuur periodiek over de financiële positie van het fonds, het gevoerde beleid en de resultaten van dat beleid.

Het bestuur meent dat het huidige paritaire bestuursmodel en de hiermee samenhangende bestuurlijke werkwijze op termijn onder druk komen te staan. Daarom startte in de loop van 2016 een bestuurlijke werkgroep met een onderzoek naar verbetering van de effectiviteit en efficiëntie van de governance van het pensioenfonds. Het onderzoek gebeurt onder begeleiding van een externe deskundige. Het bestuur wil het onderzoek afronden in september 2017.

Wijzigingen in het bestuur

In 2016 waren er geen wijzigingen in het bestuur. Alle zittende bestuursleden zijn met ingang van 2017 herbenoemd voor een nieuwe zittingstermijn van vier jaar. De heer P.J. Vanagt verliet het bestuur per 1 maart 2017 vanwege het aanvaarden van een dienstbetrekking buiten KLM N.V. Daarnaast heeft mevrouw Kartman aangegeven haar werkzaamheden in het bestuur in de loop van 2017 te beëindigen.

Tijdens het schrijven van dit jaarverslag is nog niet bekend wie mevrouw Kartman en de heer Vanagt in het bestuur opvolgen.

De werkzaamheden van het bestuur vinden voor een belangrijk deel plaats in vergaderingen van het bestuur en van bestuurscommissies. Het bestuur heeft op de verschillende beleidsterreinen bestuurscommissies ingesteld, zoals asset liability management (ALM), audit, beleggingen, communicatie, pensioenzaken en risicomanagement. Deze commissies bereiden besluiten voor en zorgen in voorkomende gevallen ook voor de uitvoering van besluiten of het toezicht op de uitvoering.

De bestuurscommissies bestaan over het algemeen uit bestuursleden. In de beleggingsadviescommissie (overkoepelend voor de drie KLM-pensioenfondsen) zitten echter vijf externe beleggingsdeskundigen. Daarnaast nemen enkele bestuursleden deel aan de vergaderingen van deze commissie. De uitvoeringsorganisatie zorgt voor de inhoudelijke en secretariële ondersteuning van de commissies.

Wijzigingen in de beleggingsadviescommissie

In 2016 waren er twee wijzigingen in de beleggingsadviescommissie. Het bestuur benoemde met ingang van mei 2016 mevrouw M. van Beusekom. Zij volgde mevrouw M. Donders op, die in december 2015 haar werkzaamheden beëindigde wegens het aanvaarden van een andere functie. Per 1 september 2016 volgde mevrouw I.T. van den Doel de heer C.L. Dert op, die zijn maximale termijn had vervuld.

Het bestuur moet een aantal bestuursbesluiten vooraf voor advies aan het verantwoordingsorgaan voorleggen. In de overige gevallen geeft het verantwoordingsorgaan na afloop van het jaar een oordeel over het gevoerde beleid. Hiervoor vinden er gedurende het jaar gezamenlijke vergaderingen van bestuur en verantwoordingsorgaan plaats of licht een bestuursdelegatie onderwerpen toe in vergaderingen van het verantwoordingsorgaan. Het oordeel van het verantwoordingsorgaan staat in het jaarverslag.

5.2 Geschil over uitvoeringsovereenkomst

In het laatste kwartaal van 2015 ontstond tussen de arbeidsvoorwaardelijke partijen een geschil over de inhoud en totstandkoming van de in juni 2015 getekende uitvoeringsovereenkomst. Daarbij ging het met name om het herstel in een tekortsituatie. Dit leidde er onder meer toe dat het pensioenfonds in september 2016 werd gedagvaard door de Vereniging Nederlands Cabinepersoneel (VNC) en een individuele deelnemer. Deze hadden KLM N.V. ook gedagvaard.

Kern van de dagvaarding was herziening van de in 2015 getekende uitvoeringsovereenkomst. Het pensioenfonds schakelde na ontvangst van de dagvaarding een advocaat in. Ook stelde het fonds een begeleidingsgroep vanuit het bestuur en de uitvoeringsorganisatie in. Deze heeft met de advocaat de verschillende mogelijkheden en processtappen voorbereid.

Het standpunt van het bestuur was dat het vooral om een geschil tussen de arbeidsvoorwaardelijke partijen ging. De insteek van het pensioenfonds was daarom om de partijen voor gezamenlijk overleg uit te nodigen. Indien dit niet mogelijk was, zou het fonds om langdurig uitstel in de rechtszaak verzoeken en pas dan inhoudelijk verweer in de rechtszaak voeren.

Overleg tussen partijen bleek niet mogelijk en de rechter verleende enkele malen uitstel. Uiteindelijk kwamen de arbeidsvoorwaardelijke partijen in december 2016 een nieuwe pensioenregeling overeen, met terugwerkende kracht tot 1 januari 2016. Aan deze overeenkomst is een aantal opschortende voorwaarden verbonden. De VNC en de individuele deelnemer zullen de rechtszaken tegen het pensioenfonds en tegen KLM N.V. beëindigen op het moment dat aan alle voorwaarden is voldaan.

Het bestuur hield de toezichthouder, het verantwoordingsorgaan en de visitatiecommissie van de dagvaarding en status daarvan op de hoogte. Het informeerde daarnaast de deelnemers en andere belanghebbenden via de website van het pensioenfonds periodiek over de ontwikkelingen rondom de dagvaarding.

Ultimo 2016 liep de rechtszaak van het pensioenfonds nog. Deze eindigt zodra aan de opschortende voorwaarden (zie hiervoor) is voldaan.

5.3 Geschiktheid

Op grond van de wet moet een bestuur geschikt zijn voor de 'uitoefening van het bedrijf van pensioenfonds'. Op basis daarvan moeten de individuele bestuurders voldoende kennis hebben, over de juiste vaardigheden en competenties beschikken en blijf geven van professioneel gedrag. Voorafgaande aan hun benoeming toetst DNB bestuursleden hierop. Het pensioenfonds heeft zelf

invulling gegeven aan het geschiktheidsvereiste. De profielschets voor het bestuur bevat de vereiste kennis en ervaring en de benodigde competenties.

In 2015 boog het bestuur zich over de competenties. Met behulp van een externe begeleider bracht het bestuur de aanwezige competenties in kaart en vergeleek deze met de profielschets. Ook keek het bestuur naar de ontwikkeling van competenties en mogelijke aanscherping van de profielschets. Na een pauze rondde het fonds het traject in juni 2016 af.

5.4 Uitvoering en uitbesteding

Het pensioenfonds streeft naar hoogwaardige dienstverlening aan de belanghebbenden en optimale ondersteuning van het bestuur. Voor een hoge kwaliteit van pensioen- en vermogensbeheer is een professionele organisatie nodig. Daarbij heeft deze de benodigde deskundigheid en een passende infrastructuur om de activiteiten van het pensioenfonds adequaat en tegen aanvaardbare kosten uit te voeren en het bestuur te ondersteunen. Hiervoor heeft het fonds samen met het Algemeen Pensioenfonds KLM en het Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM pensioenuitvoerder Blue Sky Group (BSG) opgericht. De drie pensioenfondsen zijn aandeelhouder van deze onderneming. Belangrijk voordeel van deze constructie is dat de uitvoerder bekend is met de context en belangen van het fonds.

De uitbesteding vindt plaats met overeenkomsten die marktconform zijn qua diensten, service en tarieven. In 2016 herzagen het fonds en BSG de dienstverleningsovereenkomst voor pensioenbeheer, bestuursondersteuning en communicatie en de dienstverleningsovereenkomst voor vermogensbeheer.

5.5 Externe relaties

Het pensioenfonds is aangesloten bij de Pensioenfederatie. Deze koepelorganisatie behartigt de gezamenlijke belangen van pensioenfondsen bij de Nederlandse en Europese overheden en toezichthouders. Verschillende functionarissen van de uitvoeringsorganisatie nemen namens het fonds deel aan commissies van de Pensioenfederatie.

5.6 Gedragsregelingen

Code Pensioenfondsen

Voor het pensioenfonds geldt de Code Pensioenfondsen. Deze geeft nadere invulling aan de wetgeving voor besturing van pensioenfondsen. De wetgever heeft de Code Pensioenfondsen aangewezen als de principes voor goed pensioenfondsbestuur zoals bedoeld in artikel 33, lid twee van de Pensioenwet. Hieruit volgt dat pensioenfondsen de Code moeten uitvoeren. Het betekent niet dat het fonds alle normen strikt moet volgen. De Code gaat uit van het zogenoemde 'pas toe of leg uit'-beginsel. Dat betekent dat het pensioenfonds kan afwijken van de normen in de Code onder voorwaarde dat het deze afwijking motiveert en toelicht aan belanghebbenden.

De meeste normen van de Code maakten in 2016 deel uit van de praktijk bij het pensioenfonds. In enkele gevallen had het fonds de naleving niet expliciet vastgelegd. Daarnaast waren er onderwerpen die het fonds om verschillende redenen nog niet had geregeld. Bij de beoordeling van de toepassing van de normen woog het bestuur mee dat verschillende normen een algemeen karakter hebben, gericht op gewenst gedrag. Dat gedrag moet in de praktijk blijken en kan niet door een eenmalige beoordeling of een document worden vastgesteld. Het bestuur neemt deze algemene normen mee in de periodieke bestuursevaluatie.

Van de volgende normen week het pensioenfonds in 2016 af:

- *Minstens eenmaal per vier jaar evaluatie van het functioneren van de accountant en actuaris (norm 39)*
In de praktijk vindt periodiek evaluatie van het functioneren van de accountant en certificerend actuaris plaats. Hiervoor heeft het fonds geen vaste procedure opgesteld. Ook heeft het fonds niet voorzien in het informeren van het verantwoordingsorgaan en de visitatiecommissie over de uitkomsten van de evaluatie. Het opstellen van een aanstellings- en evaluatieprocedure voor de accountant en certificerend actuaris kreeg in 2016 geen prioriteit.
- *Benoeming visitatiecommissie (norm 45)*
Volgens de statuten van het fonds benoemt het bestuur de leden van de visitatiecommissie na het horen van het verantwoordingsorgaan. Dit is in lijn met de wet, maar wijkt af van norm 45 van de Code die bepaalt dat het verantwoordingsorgaan een bindend advies geeft over benoeming of ontslag. Deze afwijking heeft een praktische reden, omdat het pensioenfonds met het Algemeen pensioenfonds KLM en het Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM een gezamenlijke visitatiecommissie heeft ingesteld. Dit gebeurde onder andere vanwege efficiëntie. Bindende voordrachten van drie verschillende verantwoordingsorganen passen niet goed in deze opzet. Het bestuur betrok het verantwoordingsorgaan in het eerste kwartaal van 2016 bij de benoemingsprocedure.
- *Zittingsduur (norm 60)*
Op grond van de Code wordt een bestuurslid ten hoogste tweemaal herbenoemd. Dit is ook de hoofdregel in de statuten van het pensioenfonds. Deze voorzien echter ook in de mogelijkheid om in bijzondere gevallen een extra herbenoeming te doen. Hierdoor wijkt het pensioenfonds strikt genomen af van de norm. Motivering van het bestuur is dat strikte handhaving van de maximumtermijn in strijd kan zijn met de continuïteit van het pensioenfonds. Indien dat in het belang van het pensioenfonds is, moet de mogelijkheid bestaan een geschikte bestuurder langer te binden.
- *Diversiteit (norm 66)*
Het bestuur heeft nog geen diversiteitsbeleid met een stappenplan vastgesteld voor de gewenste samenstelling naar leeftijd en geslacht van de organen van het fonds. Hierdoor voldoet het pensioenfonds in formele zin niet aan norm 66. Het bestuur hecht waarde aan kennis, competenties en inbreng uit verschillende invalshoeken. Ook representativiteit is voor het bestuur een belangrijk aspect. Voor het bestuur voldoet het pensioenfonds aan norm 67 (minstens één vrouwelijk bestuurslid) en norm 68 (ten minste één bestuurslid jonger dan 40 jaar). Wat betreft het verantwoordingsorgaan voldoet het fonds aan norm 67 (ten minste één vrouw), maar nog niet aan norm 68 (ten minste één lid jonger dan 40 jaar).

Gedragscode

Voor de leden van het bestuur geldt een gedragscode. Deze code moet (de schijn van) belangenverstrengeling en ongeoorloofde handelingen, zoals koersmanipulatie, voorkomen. Door de uitbesteding aan de uitvoeringsorganisatie hebben bestuursleden geen directe betrokkenheid bij het aangaan van zakelijke relaties of (voorgenomen) beleggingstransacties. Ook beschikken zij hierdoor niet over vertrouwelijke marktinformatie.

Vanwege de zelfevaluatie van het risico van belangenverstrengeling heeft het pensioenfonds het beleid voor (melding van) nevenfuncties, privérelaties en privébelangen op onderdelen aangescherpt. Ook paste het de gedragscode per 1 januari 2016 aan.

In 2016 waren er geen situaties die aanleiding gaven tot acties van de compliance officer. Bestuursleden hebben de jaarlijkse verklaring over de naleving van de gedragscode ondertekend en hun eventuele nevenactiviteiten gemeld. Deze staan in bijlage 14.2 Functies en nevenfuncties bestuur.

Mede vanuit de vergunningen van de Wet op het financieel toezicht (Wft) geldt voor de medewerkers van de uitvoeringsorganisatie een eigen gedragscode. Deze voldoet aan de door de AFM gestelde eisen. De code omvat ook een insiderregeling voor het voorkomen van (de schijn van) handel met voorwetenschap. Naast de algemene gedragscode heeft de uitvoeringsorganisatie een code voor internetgebruik en e-mail, een klokkenluidersregeling en een incidentenregeling. Het fonds integreert de conclusies van de compliance officer van de uitvoeringsorganisatie in de rapportage van de compliance officer van het bestuur.

Melding onregelmatigheden

In 2016 waren er geen meldingen op basis van de incidentenregeling en klokkenluidersregeling.

Beheerst beloningsbeleid

Voor pensioenfondsen is een beloningsbeleid wettelijk verplicht. Dat beleid heeft als doel het voorkomen van het nemen van te grote risico's vanwege beloningselementen, zoals bonussen. Het pensioenfonds hanteert het volgende beloningsbeleid:

- *Beloning van het pensioenfondsbestuur*

Bestuurders kunnen aanspraak maken op een vergoeding als tegemoetkoming voor de tijd die ze besteden aan het pensioenfonds en de verantwoordelijkheid die ze dragen. Deze tegemoetkoming bedroeg 6.200 euro (bruto) per jaar in 2016 met de mogelijkheid van verhoging voor enkele specifieke functies tot 8.430 euro (bruto) of 10.690 euro (bruto) per jaar. Deze bedragen leidde het fonds bij het vaststellen ervan in 2008 af van de toenmalige SER-regeling voor vacatiegelden. De vergoeding voor werkgeversleden in het bestuur betaalt het fonds aan KLM N.V. Er is geen sprake van bonussen of ontslagvergoedingen. Verder kunnen bestuursleden aanspraak maken op een vaste kostenvergoeding voor gebruik van privéapparatuur, telefoon- en internetkosten en abonnementen. Ook hebben ze recht op een kilometervergoeding voor de reiskosten voor het bijwonen van pensioenfondsactiviteiten. De kostenvergoeding is in overeenstemming met de zogenoemde vrijwilligersregeling en bedraagt 900 euro (bruto) per jaar. Van verdere declaratie van gemaakte kosten is geen sprake.

- *Beloning van externe deskundigen*

Het pensioenfonds zet externe deskundigen in, bijvoorbeeld voor beleggingsadvies en intern toezicht. Zij krijgen een beloning op basis van een marktconform tarief (1.260 euro per dagdeel) en hun urenbesteding. De voorzitter ontvangt een vaste vergoeding, die eveneens gebaseerd is op een marktconform tarief en zijn urenbesteding. Er is geen sprake van bonussen of ontslagvergoedingen.

- *Beloning bij de uitvoeringsorganisatie*

Het pensioenfonds besteedt een belangrijk deel van zijn werkzaamheden uit aan Blue Sky Group (BSG). Naast een vaste beloning verstrekt BSG ook een variabele beloning. Deze is verbonden aan targets en bedraagt maximaal 10% van het vaste inkomen. Bij een aantal functies is dit maximaal 20%. De variabele beloning staat in redelijke verhouding tot de prestatie en de vaste beloning. Daarbij is de variabele beloning niet gerelateerd aan de financiële resultaten van het pensioenfonds of de beleggingspools waarin het pensioenfonds participeert. BSG voldoet aan de Regeling beheerst beloningsbeleid Wft 2014.

In 2016 betaalde het pensioenfonds 126 duizend euro (2015: 126 duizend euro) aan vergoedingen voor bestuursleden (inclusief de voorzitter) en 52 duizend euro (2015: 42 duizend euro) aan externe deskundigen.

5.7 Sancties

In 2016 kreeg het pensioenfonds geen boetes of dwangsommen opgelegd. Evenmin was sprake van andere maatregelen, zoals een aanwijzing van de toezichthouder of het aanstellen van een bewindvoerder of curator.

6 KOSTEN

Dit hoofdstuk geeft inzicht in de kosten van het pensioenfonds. Hierbij hanteert het fonds de aanbevelingen van de Pensioenfederatie. De kosten van het pensioenfonds bestaan uit de kosten voor de pensioenuitvoering, de kosten voor het vermogensbeheer en de transactiekosten van het vermogensbeheer.

Voor 2016 gold een btw-vrijstelling voor de dienstverlening van de uitvoeringsorganisatie Blue Sky Group (BSG). De Belastingdienst had eind december 2015 aangegeven deze vrijstelling per 1 april 2016 te willen beëindigen. In overleg kwamen de Belastingdienst en BSG een langere overgangstermijn overeen. Hierdoor vond over 2016 nog geen btw-heffing over de dienstverlening plaats. Het fonds onderzocht mogelijkheden om de vrijstelling te continueren, maar dit leidde uiteindelijk niet tot een oplossing. Vanaf 1 januari 2017 zal btw in rekening worden gebracht over verschillende uitbestede diensten. Dit leidt tot een structurele toename van de uitvoeringskosten.

6.1 Kosten pensioenuitvoering

Een deel van de uitvoeringskosten heeft direct te maken met zichtbare activiteiten. Denk daarbij aan het administreren en uitkeren van de pensioenen, de communicatie met deelnemers, voorbereiden van vergaderingen en het maken van het jaarverslag. Op deze kosten heeft het bestuur invloed.

Daarnaast zijn er kosten die het bestuur niet kan beïnvloeden. Voorbeelden hiervan zijn de kosten van het externe toezicht: de jaarlijkse heffingen, de informatievoorziening van toezichthouders en de medewerking aan toezichtonderzoeken. Ook de kosten van het interne toezicht (de wettelijk voorgeschreven jaarlijkse visitatie) en die van de certificerende actuaris en accountant horen hierbij. Verder leidt nieuwe wetgeving regelmatig tot wijziging van de pensioenregeling of aanpassingen van processen of procedures. De kosten daarvan kan het fonds maar beperkt beïnvloeden.

De volgende tabel geeft een overzicht van de kosten van de pensioenuitvoering en de kosten per deelnemer.

	2016	2015
Kosten pensioenbeheer (in miljoenen euro's)	3,2	2,8
Aantal actieve deelnemers en pensioengerechtigden	10.479	10.456
Pensioenuitvoeringskosten per deelnemer (in euro's)	303	270

Toelichting ontwikkeling uitvoeringskosten

De stijging van de uitvoeringskosten per deelnemer heeft deels te maken met extra kosten voor de pensioenadministratie en communicatieactiviteiten vanwege de invoering van een overlijdensuitkering in de NAP-regeling. Daarnaast moesten extra kosten worden gemaakt in verband met het geschil over de interpretatie van de uitvoeringsovereenkomst. Het gaat daarbij om kosten van extra bestuursbijeenkomsten en juridische kosten. Ook stegen de kosten die het externe toezicht in rekening brengt, onder meer door het wegvallen van de overheidsbijdrage in de toezichtskosten.

6.2 Kosten vermogensbeheer

De kosten van het vermogensbeheer bestaan uit:

- **Vergoeding voor fiduciair beheer**

Deze vergoeding betaalt het fonds rechtstreeks aan Blue Sky Group (BSG). Hieronder vallen bijvoorbeeld de kosten voor:

- strategische advisering en risicomangement;
- de implementatie van de beleggingsportefeuille;
- overlay management (valutahedge en rentehedge);
- vergoedingen voor extern advies, waaronder bijvoorbeeld de beleggingsadviescommissie.

- **Vergoeding voor het beheer van beleggingsfondsen**

Het fonds belegt in beleggingsfondsen die BSG beheert en betaalt hiervoor een beheervergoeding aan BSG. Daarnaast zijn er ook kosten die het beleggingsfonds betaalt en die ten laste van het rendement komen. Het betreft:

- managementvergoeding en eventueel prestatievergoeding aan de externe vermogensbeheerders waaraan het beleggingsfonds een gedeelte van het beheer uitbesteedt;
- bewaarloon van de custodian;
- advies- en controlekosten;
- bankkosten.

- **Overige kosten die direct voor rekening van het pensioenfonds komen**

Hieronder vallen bijvoorbeeld bankkosten voor beleggingsrekeningen van het pensioenfonds en het gedeelte van de algemene kosten dat het fonds toerekent aan vermogensbeheer (onkostenvergoeding bestuursleden, controlekosten pensioenfonds).

De totale kosten voor het vermogensbeheer drukt het fonds uit in een percentage van het gemiddeld vermogen onder beheer (AUM). Dit vermogen bedroeg 2.722 miljoen euro in 2016 (2015: 2.540 miljoen euro).

De onderverdeling van de kosten van het vermogensbeheer in 2016 en 2015 is (kosten in miljoenen euro's):

Kosten vermogensbeheer	2016		2015	
	Kosten	% AUM	Kosten	% AUM
Fiduciair beheer	3,4	0,13%	2,6	0,10%
Beheer beleggingsfondsen	9,1	0,32%	9,4	0,38%
Overig	0,9	0,04%	0,8	0,03%
Totaal kosten vermogensbeheer	13,4	0,49%	12,8	0,51%

Hieronder vindt u de onderverdeling van de kosten van het vermogensbeheer naar beleggingscategorie in 2016 en 2015:

Categorie	2016	2015
Vastgoed	0,07%	0,09%
Aandelen	0,26%	0,29%
Vastrentende waarden	0,16%	0,13%
Totaal	0,49%	0,51%

Toelichting ontwikkeling kosten vermogensbeheer

Ondanks de grotere allocatie naar illiquide beleggingen, zijn door een daling van de onderliggende managementfees de totale kosten vermogensbeheer gedaald.

6.3 Transactiekosten vermogensbeheer

De transactiekosten bestaan uit de in- en uitstapvergoedingen van geselecteerde beleggingsfondsen, de kosten bij aan- en verkoop van beleggingen, acquisitiekosten, etc.

Als het pensioenfonds een periode niet toe- of uittreedt in een beleggingsfonds, is het geen in- en uitstapvergoeding verschuldigd. Wel zal het pensioenfonds in het beleggingsfonds transactiekosten maken, bijvoorbeeld door wijziging van een benchmark of bijsturing.

In de volgende tabel staan de in- en uitstapvergoeding en de totale transactiekosten. Deze laatste bevatten alle transactiekosten: zowel de in- en uitstapvergoeding als de transactiekosten binnen de beleggingsfondsen. Dit kan afwijken van rapportages aan DNB waarbij het fonds kan volstaan met het rapporteren van de in- en uitstapvergoeding.

De totale transactiekosten in 2016 waren 5,2 miljoen euro, ofwel 0,19% van het gemiddeld belegd vermogen (2015: 6,9 miljoen euro en 0,27%). De in- en uitstapvergoeding bedraagt 0,04% (2015: 0,09%). De onderverdeling van de in- en uitstapvergoeding en de totale transactiekosten per categorie is als volgt:

Categorie	2016		2015	
	In- en uitstapvergoeding	Totale transactiekosten	In- en uitstapvergoeding	Totale transactiekosten
Vastgoed	0,00%	0,01%	0,00%	0,02%
Aandelen	0,02%	0,07%	0,02%	0,11%
Vastrentende waarden	0,01%	0,10%	0,06%	0,13%
Derivaten	0,01%	0,01%	0,01%	0,01%
Totaal	0,04%	0,19%	0,09%	0,27%

Toelichting ontwikkeling transactiekosten

De in- en uitstapvergoeding en de totale transactiekosten zijn in 2016 lager dan in 2015. Er zijn in 2016 minder toe- en uitredingen in de beleggingspools geweest, waardoor ook binnen de beleggingspools minder transacties zijn uitgevoerd.

7 RISICOMANAGEMENT

7.1 Risicobeleid

Het bestuur is verantwoordelijk voor de risicomanagementorganisatie en de beheersing van de risico's waaraan het pensioenfonds is blootgesteld. Het fonds werkt met integraal risico management (IRM). Integraal benadrukt dat het gaat om het managen van alle verschillende risicogebieden in onderlinge samenhang.

Risicoprofiel

Het pensioenfonds heeft het risicomanagement ingericht volgens de richtlijnen van toezichthouder DNB en artikel 143 Pensioenwet ("een pensioenfonds richt zijn organisatie zodanig in dat deze een beheerste en integere bedrijfsvoering waarborgt"). Daarbij onderscheidt het fonds de volgende financiële en niet-financiële risico's:

Financiële risico's

Financiële risico's zijn risico's die direct slaan op de financiële positie van een pensioenfonds. Het fonds hanteert hiervoor de volgende indeling:

1. rentemismatchrisico;
2. inflatierisico;
3. aandelen- en vastgoedrisico;
4. valutarisico;
5. tegenpartijrisico en kredietrisico;
6. verzekeringstechnische risico's;
7. concentratierisico;
8. actief risico;
9. risico's van derivaten;
10. liquiditeitsrisico.

Niet-financiële risico's

De term 'niet-financieel' bij niet-financiële risico's betekent niet dat deze risico's geen financiële schade kunnen veroorzaken bij het fonds. Het zegt alleen dat de relatie tussen deze risico's en de financiële positie geen rechtstreekse relatie is. Het fonds onderscheidt deze niet-financiële risico's:

1. uitbestedingsrisico;
2. operationeel risico;
3. juridisch risico;
4. IT-risico;
5. omgevingsrisico;
6. integriteitsrisico.

Risicobeschrijving

Hieronder omschrijven we de risicocategorieën en de wijze waarop het bestuur het beleid voor de beheersing van de risico's vorm heeft gegeven. U leest eerst meer over de financiële risico's gevolgd door de niet-financiële risico's.

Financiële risico's

1. Rentemismatchrisico

Het pensioenfonds is gevoelig voor wijzigingen in de marktrente omdat de rentegevoeligheid van de beleggingen en die van de verplichtingen niet gelijk zijn. Dit rentemismatchrisico vangt het fonds op door een belangrijk deel van de vastrentendewaardenportefeuille te beleggen in langlopende inflation linked bonds (obligaties) en nominale euro staatsobligaties. Daarnaast gebruikt het fonds renteswaps voor een verdere beperking van het mismatchrisico. Samen dekken deze maatregelen het strategische rentemismatchrisico af voor 46,7% met een bovengrens van 51,7%. Het bestuur heeft in juni 2015 besloten vanwege de lage rente en de daaraan verbonden asymmetrische risico's vooralsnog geen renteswaps meer aan te gaan. De renteafdekking is daarom aan de onderkant begrensd door de bestaande vastrentendewaarden- en renteswapportefeuille.

2. Inflatierisico

De verplichtingen van het pensioenfonds zijn gevoelig voor de verwachte inflatie. Het pensioenfonds wil namelijk een waardevast pensioen uitbetalen, inclusief inflatiecorrecties. Om dit inflatierisico te beperken, belegt het fonds in inflation linked bonds. Daarnaast zorgen ook de beleggingen in aandelen en vastgoed voor een impliciete beperking van dit risico.

3. Vastgoed- en aandelenrisico

Het vastgoed- en aandelenrisico is het risico van daling van de marktprijzen. Het fonds beheerst het vastgoed- en aandelenrisico door goed te spreiden binnen de beleggingsportefeuille (diversificatie). Hiervoor vindt periodiek een risico-rendementsanalyse plaats.

4. Valutarisico

Het pensioenfonds belegt ook in buitenlandse beleggingsinstrumenten. Hierdoor is het fonds gevoelig voor koersschommelingen van de betreffende valuta ten opzichte van de euro. Om dit valutarisico te beheersen, dekt het fonds alle beleggingen in de Amerikaanse dollar, het Britse pond, de Japanse yen, de Zweedse kroon, de Canadese dollar en de Australische dollar af naar de euro.

5. Kredietrisico en tegenpartijrisico

Kredietrisico is het risico dat een belegging in vastrentende waarden (lening, deposito of obligatie) in waarde daalt door een faillissement of een verslechtering van de kredietwaardigheid. Het fonds beheerst dit risico voor de gehele portefeuille voornamelijk door te zorgen voor een goede spreiding over verschillende landen, sectoren en bedrijven.

De kredietwaardigheid van de portefeuille is een belangrijke indicator voor het kredietrisico. De spreiding van de beleggingen in vastrentende waarden van het fonds is zodanig dat 69% (2015: 71% procent) een kredietwaardigheid heeft van A of hoger¹.

Tegenpartijrisico is een speciale vorm van kredietrisico. Het pensioenfonds sluit contracten af met tegenpartijen. Daarbij loopt het fonds een zogeheten tegenpartijrisico als deze tegenpartijen hun verplichtingen aan het fonds niet nakomen. Het fonds beheerst dit risico zo goed mogelijk door alleen gebruik te maken van solide tegenpartijen en van verschillende partijen. Daarnaast zorgt het fonds er bij een vordering op een tegenpartij altijd voor dat deze partij voldoende onderpand (collateral) verstrekt voor het geval ze haar verplichtingen toch niet nakomt. Het fonds beheerst en monitort het tegenpartijrisico dagelijks.

---

¹ Hierin is begrepen de portefeuille woninghypotheken met een indicatie AA-rating.

6. Verzekeringstechnische risico's

Het belangrijkste verzekeringstechnische risico is het langlevensrisico. Dit is het risico dat deelnemers langer leven dan verondersteld bij de vaststelling van de premie en de berekening van de voorziening pensioenverplichtingen. Het pensioenfonds berekent de voorziening pensioenverplichtingen op basis van de Prognosetafel AG2016 met correcties voor ervaringssterfte. Hierdoor houdt het fonds rekening met toekomstige verbetering van de levensverwachting.

7. Concentratierisico

Concentratierisico treedt op wanneer een groot deel van het belegd vermogen in dezelfde beleggingscategorie, regio, stijl en/of partij is geconcentreerd. Het fonds kiest in haar beleggingsstrategie daarom voor een weloverwogen spreiding. Er kan zich ook concentratierisico voordoen binnen het deelnemersbestand. Het deelnemersbestand van het fonds is echter divers met een groot aantal deelnemers en een verdeling over verschillende leeftijdsklassen. Dat beperkt dit concentratierisico.

8. Actief risico

Het fonds bepaalt met asset liability management (ALM) de verdeling van zijn strategische beleggingsportefeuille. Indien mogelijk stelt het fonds voor elke beleggingscategorie en regio binnen deze portefeuille een representatieve benchmark vast. De feitelijke beleggingsportefeuille kan afwijken van de strategische beleggingsportefeuille, waardoor zogenaamd actief risico ontstaat. Het fonds hanteert hiervoor de (ex-ante) tracking error, een maatstaf voor de verwachte rendementsverschillen tussen de werkelijke en de strategische portefeuille. Het fonds beheerst het actief risico door het vaststellen van limieten en de (continue) monitoring daarvan.

9. Risico's van derivaten

In het strategisch beleggingsbeleid heeft het fonds beleggingsrisico's gedefinieerd die het expliciet wil beheersen. Het gaat om het renterisico en het valutarisico. Voor de beheersing hiervan is de inzet van derivaten onder voorwaarden toegestaan. Ook dit brengt risico's met zich mee. Het fonds let hier dan ook op bij afspraken met tegenpartijen, transacties en het beheer van posities.

10. Liquiditeitsrisico

Liquiditeitsrisico is het risico dat het fonds onvoldoende liquide middelen heeft om op korte termijn aan de verplichtingen te voldoen. Ook derivatenposities en commitments voor private equity en privaat onroerend goed kunnen leiden tot contractuele verplichting tot bijstorting en dus liquiditeitsrisico. Het liquiditeitsrisico is nagenoeg afwezig bij het fonds. Dat komt ten eerste doordat het de pensioenuitkeringen voor een belangrijk deel kan bekostigen uit de ontvangen premies en directe beleggingsopbrengsten. Daarnaast bestaat verreweg het grootste deel van de beleggingsportefeuille uit liquide vermogenstitels. Ontwikkelingen op het gebied van central clearing hebben impact op de wijze waarop liquiditeitsrisico zich in de toekomst kan gaan manifesteren. Het fonds zal haar risicobeheersing daarop gaan aanpassen.

Niet-financiële risico's

11. Uitbestedingsrisico

Het uitbestedingsrisico is het risico dat de continuïteit, integriteit en/of kwaliteit van uitbestede werkzaamheden wordt geschaad. Het fonds besteedt de pensioenuitvoering, bestuurs- ondersteuning en het vermogensbeheer uit aan Blue Sky Group (BSG). Het uitbestedingsrisico van het fonds is vooral het risico dat BSG niet handelt volgens het verstrekte mandaat. Voor de beheersing hiervan heeft het fonds duidelijke voorwaarden vastgelegd en uitgewerkt in een service level agreement (SLA). De uitvoeringsorganisatie legt periodiek verantwoording af over de beheersing van de processen. Ze overlegt hierbij ook een ISAE 3402-rapportage inclusief 'in control statement'. Deze beschrijft beheersdoelstellingen en beheersmaatregelen voor alle processen die BSG voor het fonds uitvoert. De rapportage is gecertificeerd door een onafhankelijke accountant.

12. Operationeel risico

Operationeel risico treedt op bij de uitvoering van de pensioen- en beleggingsactiviteiten. Het heeft te maken met niet-afdoende of falende interne processen, menselijke gedragingen en systemen of externe gebeurtenissen. Het fonds heeft de uitvoering van genoemde activiteiten uitbesteed. Hierdoor vindt de beheersing van het operationeel risico vooral plaats door de uitbestedingsrelatie (zie uitbestedingsrisico).

13. Juridisch risico

Het juridisch risico hangt samen met (veranderingen in) wet- en regelgeving, waardoor de rechtspositie van het fonds mogelijk in gevaar komt. Dit kan ook gebeuren doordat het fonds contractuele bepalingen niet-afdwingbaar of niet-correct heeft gedocumenteerd. Een belangrijk onderdeel van juridisch risico is het compliancerisico. Hierbij onderkent het fonds onder andere niet of niet-tijdig de consequenties van (veranderende) wet- en regelgeving. Dit vergroot het risico dat het fonds wet- en regelgeving op onderdelen overtreedt. Daarnaast omvat het compliancerisico ook het niet naleven door het fonds van interne regelgeving, zoals de gedragscode en beleggingsrichtlijnen. Beheersing van het compliancerisico vindt plaats door afspraken in de SLA met BSG over de inrichting en naleving van compliance. Daarnaast heeft het fonds een eigen compliance officer aangesteld. Deze ziet toe op de naleving van de gedragscode door het bestuur van het fonds.

14. IT-risico

Het pensioenfonds loopt een risico dat IT bedrijfsprocessen en informatievoorziening onvoldoende integer, niet-continu of onvoldoende beveiligd ondersteunt. Dit IT-risico kan bijvoorbeeld optreden als de IT-strategie en het IT-beleid niet of onvoldoende zijn toegerust op de bedrijfsprocessen. Daarnaast kan sprake zijn van het IT-risico bij:

- de beveiliging (bijvoorbeeld toegang voor niet-geautoriseerde gebruikers);
- de beheersbaarheid (ontoereikend beheer van de ICT-omgeving);
- de continuïteit (het niet beschikbaar zijn van de IT-infrastructuur, waaronder applicaties en systemen).

Informatietechnologie is een belangrijk speerpunt van het fonds. De auditcommissie heeft IT periodiek op de agenda staan. Het beoordeelt de inrichting van de IT van het fonds met de ISAE 3402-rapportage (zie hiervoor). Belangrijke onderdelen daarvan zijn de beschrijving van de IT en de IT-processen en de bevindingen van de externe accountant.

15. Omgevingsrisico

Het omgevingsrisico betreft veranderingen van buiten het pensioenfonds. Deze kunnen bijvoorbeeld concurrentieverhoudingen, belanghebbenden, reputatie en het ondernemingsklimaat betreffen. Het fonds beheerst dit risico door te anticiperen op nieuwe ontwikkelingen en transparant te zijn bij de belangenafweging en besluitvorming.

16. Integriteitsrisico

Bij het integriteitsrisico gaat het om het risico dat het pensioenfonds niet integer handelt. Het fonds beheerst dit door het continu bewaken en eventueel bijstellen van het beleid en transparante communicatie met belanghebbenden. Daarnaast heeft het fonds een integriteitsbeleid vastgesteld. Dit omvat een visie op integriteit, diverse situaties waarin integriteit een rol speelt en de standpunten die het fonds bij die situaties inneemt. Verder bevat het maatregelen om reputatieschade van het fonds te voorkomen.

Het pensioenfonds voerde in 2016 een systematische integriteitsrisicoanalyse (SIRA) uit om de integriteitsrisico's beter zichtbaar te maken. Hiermee identificeert het fonds de relevante integriteitsrisico's binnen en buiten het fonds en in de uitvoeringsorganisatie (BSG). Het bestuur en de risicomanagementcommissie investeren veel tijd in SIRA, omdat het voor het fonds meer is dan een wettelijke noodzaak.

7.2 Risicomanagementorganisatie

Risicomanagementstructuur

In 2016 gaf het fonds verdere invulling aan de integrale aanpak van het risicomanagement. Het fonds wordt hierin ondersteund vanuit BSG, waar een nieuwe afdeling risicomanagement is ingericht. Deze heeft als belangrijkste doelstelling het ondersteunen van het fonds bij de uitvoering en inrichting van het risicomanagement. Het hoofd van deze afdeling is formeel in dienst bij BSG, maar heeft binnen BSG een onafhankelijke positie. Daarbij rapporteert deze risicomanager direct aan de raad van commissarissen en de verschillende KLM-pensioenfondsen. Hiermee heeft het risicomanagement een duidelijke eigen plaats gekregen binnen het pensioenfonds. De risicomanager heeft met het bestuur en de commissies analyses gemaakt van verschillende risicoterrijnen. Daarnaast werken ze met een risicoparagraaf aan een verdere explicitering van risicomanagement in de bestuurlijke besluitvorming. Het fonds heeft zo in 2016 al een flinke slag gemaakt en is ook in 2017 druk bezig met de verdere ontwikkeling van het integrale risicomanagement.

Een belangrijke stap die het bestuur en de risico & controlecommissie (RCC) in 2016 zetten, was het verder uitwerken van de risicomanagementstructuur. Deze structuur omvat het beleid, risicoproces en de risicogovernance van het fonds. Deze vaste structuur met een continu proces geeft het fonds een betere controle en overzicht over de (beheersing van de) risico's. Dit zorgt dat het bestuur de risico's goed in beeld heeft en de juiste beheersmaatregelen kan nemen en bijstellen.

Risicogovernance

Om integraal risicomanagement (IRM) te laten slagen, moet ook de risicogovernance als een van de bouwstenen van risicomanagement in orde zijn. Bij IRM zijn het bestuur, de auditcommissie, de RCC, de toezichthouders, de uitvoerder en overige belanghebbenden betrokken. Juist omdat het om meerdere partijen gaat, is de (vastlegging van de) rolverdeling van groot belang.

Daarnaast moet ook het systeem van 'checks and balances' kloppen. Dit betekent voldoende functiescheiding om te voorkomen dat een orgaan van het fonds zichzelf controleert. DNB heeft hiervoor uitgangspunten en eisen opgesteld. Aan de andere kant speelt proportionaliteit een rol. De werkverdeling binnen het fonds moet praktisch uitvoerbaar zijn. Hierbij spelen mee de omvang van het bestuur, de aanwezigheid van andere (al dan niet verplichte) fondsorganen en de minimale tijdsbesteding die je aan functies als vereiste kan en moet stellen.

De risicogovernance is als volgt ingericht:

- Het bestuur is eindverantwoordelijk en stelt de doelstellingen en de risicobereidheid vast. Op basis hiervan voert het pensioenfonds een risico-inventarisatie uit. Voor de hiermee bepaalde risico's treft het bestuur beheersmaatregelen. De verantwoordelijkheid voor elk risico en elke beheersing legt het bestuur bij commissies neer. De RCC bewaakt risico's die het bestuur niet kan toedelen aan commissies. Het bestuur is en blijft uiteraard 'eigenaar' van en eindverantwoordelijk voor de (integrale) risicobeheersing.
- De commissies rapporteren minstens tweemaal per jaar op vaste momenten hun risicoperceptie aan de RCC. De leden van de RCC nemen deel aan de diverse commissies. Hierdoor kunnen zij als verbindingsschakel fungeren. De RCC rapporteert vervolgens in de bestuursvergadering aan het voltallige bestuur. Op basis hiervan kan het bestuur de risicobeheersing aanpassen.

Ontwikkeling risicomanagement in 2016

Naast de verdere uitwerking van het risicomanagementsysteem vonden in 2016 de volgende ontwikkelingen plaats:

- Evaluatie van het traject van integraal risicomanagement (IRM). Dit leidde tot een actielijst met verbeteringen van de risicogovernance, risicoprocessen en risico-instrumenten. De actiepunten voert het fonds in 2017 uit.
- Het pensioenfonds kreeg in 2016 een risicoparagraaf. Deze paragraaf is belangrijk als onderbouwing van de besluitvorming bij het pensioenfonds.
- Zoals eerder besproken bij het integriteitsrisico ontwikkelde het fonds in 2016 een systematische integriteitsrisicoanalyse (SIRA) voor alle drie fondsen.
- Het pensioenfonds onderzocht in 2016 de IT-ricicobeheersing bij BSG. Met de uitkomsten hiervan is het fonds nog bezig. Dit moet leiden tot een aanscherping van het IT-ricicobeleid en de bijbehorende beheersmaatregelen.

Risicomanagement in 2017

De focus van het pensioenfonds ligt in 2017 op het verder uitwerken van de risicomanagementstructuur. Belangrijke onderwerpen waaraan het fonds aandacht zal schenken, zijn:

- de strategische risico-inventarisatie;
- de periodieke update van de integriteitsrisicoanalyse;
- beheersing van niet-financiële risico's als het IT- en uitbestedingsrisico;
- de verdere ontwikkeling van risicorapportages.

8 TOEKOMSTVERWACHTING 2017

Nieuwe regeling

Het fonds heeft in 2017 een grote uitdaging in het beoordelen en invoeren van de nieuwe CDC-regeling. Extra complex daarbij is de vaste premie in combinatie met een voorwaardelijke eindloon-regeling. Dat is een bijzondere situatie die vraagt om tijd en expertise. Ook zijn er bijvoorbeeld nieuwe afspraken over de NAP nodig.

De planning voor de nieuwe regeling is zeer ambitieus. Het fonds zou vóór 1 juli 2017 klaar moeten zijn om de regeling in te voeren. In mei 2017 wil het bestuur besluiten over de opdracht-aanvaarding. Daarbij heeft het fonds zeker een half jaar nodig om alle aanpassingen op te nemen in het IT-systeem en moet het rekening houden met een tijdige beoordeling door de accountant van KLM ten behoeve van kwalificering als CDC-regeling. Ook moet de regeling door de belastingdienst worden beoordeeld.

Governance en samenwerking

In de eerste helft van 2017 houdt de bestuurlijke werkgroep governance zich samen met een externe deskundige verder bezig met de effectiviteit en efficiëntie van het huidige governance-model. Dit moet leiden tot een besluit in de tweede helft van 2017 over de inrichting van de governance in de komende jaren.

De eventuele samenwerking met andere fondsen zet het pensioenfonds in 2017 voorlopig in de wacht vanwege de andere ontwikkelingen die het eerst goed op orde wil hebben, zoals een goede implementatie van de CDC-regeling.

Beleggingszaken

Het fonds heeft het voornemen in 2017 een eigen commissie beleggingszaken op te richten. Dit voornemen komt nog voort uit het beleggingsonderzoek van DNB in 2015 bij het Algemeen Pensioenfonds KLM. DNB vond de afstand tussen de overkoepelende beleggingsadviescommissie van de drie KLM-pensioenfondsen en de beleggingsbesluiten van de individuele pensioenfondsen te groot.

Daarnaast zal het bestuur in 2017 het ESG-beleid voor maatschappelijk verantwoord beleggen aanscherpen.

Kostenontwikkeling

In 2017 bekijkt het fonds hoe het zo goed mogelijk kan omgaan met de huidige kostenontwikkeling. De invoering van de nieuwe CDC-regeling vraagt een investering in 2017, die ten minste eenmalig tot verhoging van de kosten zal leiden. Daarnaast leidt het vervallen van de btw-vrijstelling voor het fonds tot een structurele stijging van uitvoeringskosten.

Politieke en economische ontwikkelingen in 2017

Het jaar 2017 zal voor het fonds zeer geslaagd zijn als aan het einde van het jaar de nieuwe regeling succesvol is geïmplementeerd. Daarnaast hoopt het bestuur dat de rente eindelijk weer normale niveaus bereikt. Dit hangt onder andere af van de ontwikkelingen in Europa, zoals het al dan niet beëindigen van het aankoopprogramma voor obligaties door de Europese Centrale Bank. De politieke doorkijk voor 2017 is nog onzeker met onder andere verkiezingen in verschillende Europese landen. Het bestuur ziet uit naar meer politieke rust. Verder juicht het bestuur het toe als er in 2017 duidelijkheid komt over de toekomst van het Nederlandse pensioenstelsel.

9 ONTWIKKELINGEN NA BALANSDATUM

Financiële positie

Het fonds behaalde in het eerste kwartaal van 2017 een rendement van 2,5%. De waarde van de beleggingsportefeuille was ultimo maart 2017 gestegen naar 2,95 miljard euro. De verplichtingen daalden in het eerste kwartaal van 2017 naar 2,65 miljard euro. Als gevolg van de daling van de verplichtingen en de stijging van de waarde van de beleggingsportefeuille, steeg de maandelijkse dekkingsgraad. De maandelijkse nominale dekkingsgraad was ultimo maart 2017 110,5% en de beleidsdekkingsgraad steeg in het eerste kwartaal van 2017 van 100,0% naar 103,0%.

Herstelplan geactualiseerd

Onder de nieuwe wetgeving moet een pensioenfonds jaarlijks een herstelplan voor de komende tien jaar indienen. Het pensioenfonds diende in maart 2017 een geactualiseerd herstelplan per 1 januari 2017 in bij DNB. In dit herstelplan toont het pensioenfonds aan dat het met de beschikbare sturingsmiddelen binnen de wettelijke termijn van tien jaar voldoet aan het wettelijke vereiste vermogen.

Transitie naar CDC-regeling

Arbeidsvoorwaardelijke partijen zijn op 9 januari 2017 overeengekomen over te gaan naar een pensioenregeling op basis van Collectief Defined Contribution (CDC). De overgang gebeurt, mits aan een vijftal opschortende voorwaarden is voldaan (waaronder goedkeuring door de belastingdienst en kwalificatie door de accountant van de werkgever als een CDC-regeling) met terugwerkende kracht tot 1 januari 2016. De pensioenpremie wordt een vaste premie. De premie wordt verhoogd en tegelijkertijd wordt de overschotten- en tekortenregeling geschrapt. Dat betekent dat er geen herstellpremies meer zullen zijn, maar ook dat overschotten niet meer terugvloeien naar de werkgever. In tekortsituaties zal het pensioenfonds alleen via natuurlijk herstel kunnen herstellen. In het geval de vaste CDC-premie niet voldoende is voor de jaarlijkse opbouw in de onderliggende eindloon- en middelloonregeling, wordt eerst naar rato de backservice van de eindloonregeling gekort en als dat onvoldoende is, wordt ook de jaarlijkse opbouw gekort. Tegelijk met de invoering van de CDC-regeling wordt ook de pensioengrondslag verbreed en wordt de maximum premie-inleg in de NAP-regeling gewijzigd.

Het bestuur van het pensioenfonds is gevraagd de afspraken over de nieuwe pensioenregeling te aanvaarden. In de eerste maanden van 2017 heeft uitgebreid onderzoek plaatsgevonden naar de financiële opzet, de evenwichtigheid en de uitvoerbaarheid van de nieuwe regeling. De resultaten uit dit onderzoek hebben op een aantal punten geleid tot bijstelling van de afspraken van arbeidsvoorwaardelijke partijen. Naar verwachting vindt in mei 2017 de definitieve opdrachtaanvaarding plaats onder voorbehoud dat aan alle opschortende voorwaarden uiteindelijk wordt voldaan.

De belangrijkste financiële gevolgen van overgang op een CDC-systeem voor de financiering en de daarmee samenhangende wijzigingen in de pensioenregeling zijn dat de premie per 1 januari 2016 is verhoogd tot 36,3% van de premiegrondslagsom. Het effect hiervan op de premie wordt geraamd op EUR 30,3 miljoen. Als gevolg van de verbreding van de brutopensioengrondslag stijgt de pensioenopbouw over 2016 met naar schatting 13,6 miljoen euro. Aan de deelnemers aan de eindloonregeling zijn per 1 januari 2016 eenmalig extra pensioenrechten (backservice) toegekend van totaal naar schatting 11,8 miljoen euro. Hiervoor wordt eenmalig een extra premie beschikbaar gesteld, die wordt geraamd op 10,6 miljoen euro. Het gezamenlijke effect op de premie bedraagt naar schatting 40,9 miljoen euro. De voorziening pensioenverplichtingen stijgt per 1 januari 2016 met ongeveer 25,4 miljoen euro. Het netto-effect op de dekkingsgraad komt uit op een verbetering van ongeveer 0,5 procentpunt.

De deelnemers aan de middelloonregeling bouwen in de periode 2017 tot en met 2020 in totaal ongeveer 1,5 miljoen euro extra pensioenrechten op. Hiervoor zullen eveneens extra premies beschikbaar worden gesteld.

De opdrachtaanvaarding door het pensioenfonds van de uitvoering van de nieuwe pensioenregeling heeft nog niet plaatsgevonden. Gegeven deze situatie zal de nieuwe regeling verwerkt worden in boekjaar 2017 en als gebeurtenis na balansdatum 31 december 2016. Ultimo 2016 liep de rechtszaak inzake de uitvoeringsovereenkomst tegen het pensioenfonds nog. Als aan alle opschortende voorwaarden van de nieuwe pensioenovereenkomst tussen de arbeidsvoorwaardelijke partijen is voldaan (zie paragraaf 5.2), zullen eisers de procedure intrekken. Op datum van vaststelling van dit jaarverslag was nog niet aan alle voorwaarden voldaan en de procedure daardoor nog niet ingetrokken.

Verplichtstelling raad van toezicht

Op 7 februari 2017 diende staatssecretaris Klijnsma, als onderdeel van de Verzamelwet pensioenen 2017, een wetsvoorstel in dat ondernemingspensioenfondsen met een vermogen vanaf 1 miljard euro verplicht tot een raad van toezicht. De mogelijkheid van intern toezicht door een visitatiecommissie vervalt daarmee voor deze fondsen. Het bestuur neemt deze wettelijke verplichting mee in het voor 2017 geplande onderzoek naar de governance.

Amstelveen, 18 mei 2017

Bestuur

10 VERSLAG VISITATIECOMMISSIE

De Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel heeft het wettelijke interne toezicht ingevuld door middel van een jaarlijkse visitatie en heeft daartoe een visitatiecommissie benoemd. De taak van de visitatiecommissie is toezicht houden op het beleid van het bestuur en de algemene gang van zaken in het pensioenfonds. De visitatiecommissie ziet in het bijzonder toe op een adequate risicobeheersing en evenwichtige belangenafweging door het bestuur.

In 2016 heeft de visitatie voor het eerst over het jaar gespreid plaatsgevonden, in plaats van eenmaal per jaar gedurende een korte periode het fonds door te lichten. De visitatiecommissie heeft gedurende het jaar het fonds gevolgd. Zo is op basis van documentatie en gesprekken met bestuursleden en andere betrokkenen een afgewogen beeld opgebouwd van het functioneren van het fonds. Deze werkwijze heeft het mogelijk gemaakt om eventuele bevindingen of aanbevelingen in een vroegtijdig stadium met het bestuur te delen, hetgeen de effectiviteit van het interne toezicht beoogt te verhogen.

De visitatiecommissie heeft de visitatie 2016 aan de hand van de volgende thema's uitgevoerd:

1. Bestuurlijke beheersing en continuïteit;
2. Functioneren nieuwe bestuurlijke proces beleggingen;
3. Functioneren risicobeheersing;
4. Communicatie met belanghebbenden;
5. Ontwikkeling en waarborging van benodigde deskundigheid en competenties;
6. IT-beheersing.

De beoordeling van de algemene gang van zaken omvat de beheersing van het bestuur van de verschillende processen: de regievoering en het in control zijn. Tot de algemene gang van zaken behoren ook eventuele actuele ontwikkelingen of dossiers en de wijze waarop het bestuur daarmee omgaat. Verder heeft de visitatiecommissie gekeken naar de wijze waarop het bestuur de evenwichtige belangenafweging waarborgt. De inhoudelijke beoordeling van de evenwichtige belangenafweging in specifieke dossiers komt toe aan het verantwoordingsorgaan. Ook onderzocht de visitatiecommissie de opvolging van eerdere aanbevelingen.

Het onderzoek heeft plaatsgevonden op basis van dossieronderzoek en interviews met bestuursleden, voorzitter van het bestuur, voorzitter commissie beleggingszaken Algemeen Pensioenfonds KLM, verantwoordingsorgaan, functionarissen van de uitvoeringsorganisatie, de accountant en de certificerend actuaaris.

Op basis hiervan heeft de visitatiecommissie bevindingen en aanbevelingen geformuleerd, die hieronder samengevat worden weergegeven. Het volledige rapport van bevindingen is opvraagbaar bij het fonds.

Bevindingen en aanbevelingen

Bestuurlijke beheersing en continuïteit

Ondanks toename van de hoeveelheid en complexiteit van de te behandelen onderwerpen, ziet de visitatiecommissie dat de bestaande governancestructuur binnen het fonds vooralsnog een goede aansturing van het fonds mogelijk maakt. De oordeelsvorming en besluitvorming van het bestuur heeft op toereikende en evenwichtige wijze plaatsgevonden en het bestuur heeft goede aandacht voor evenwichtige belangenafweging. Echter, door toenemende eisen ten aanzien van geschiktheid, functioneren en tijdsbesteding, komt de continuïteit van het huidige bestuursmodel onder druk te staan.

In de loop van 2016 heeft het bestuur daarom een bestuurlijke werkgroep in het leven geroepen om onderzoek te doen naar verbetering van de effectiviteit en efficiëntie van de governance van

het fonds. In dit kader zal het bestuur eveneens de mogelijkheid van samenwerking met andere fondsen onderzoeken.

De visitatiecommissie is positief over de mate waarin het bestuur openstaat voor verbetering van effectiviteit en efficiency van de governance maar constateert tegelijkertijd dat de beoogde uitwerking vanwege een aantal urgente dossiers op de achtergrond is geraakt. Vanwege het belang van bestuurlijke beheersing adviseert de visitatiecommissie om de onderzoeken naar governance en samenwerking prioriteit te geven. Daarbij beveelt de visitatiecommissie aan in het onderzoek naar het bestuursmodel niet voorbij te gaan aan het belang van het bestuur als aandeelhouder van BSG en de inrichting van de bestuurlijke ondersteuning. Ook de recente verplichting tot instelling van een raad van toezicht bij ondernemingspensioenfondsen met een beheerd vermogen van meer dan € 1 miljard dient in overzicht te worden genomen.

Vanwege de hoge vergaderdruk ziet de visitatiecommissie voor het bestuur aanleiding om binnen huidige structuur eveneens een efficiëncyslag te bewerkstelligen. De visitatiecommissie beveelt daartoe aan om de nadruk bij de bestuurlijke agenda meer te leggen op strategische thema's en in mindere mate op operationele zaken en details. In overweging kan worden genomen om deze zaken aan bestuurlijke daarvoor gemandateerde commissies te delegeren.

In de afgelopen periode is het fonds geconfronteerd met een ingrijpend geschil als gevolg van de bestuurlijke besluitvorming over de inhoud van de uitvoeringsovereenkomst. Dientengevolge ontstond kort voor aanvang van het verslagjaar tussen arbeidsvoorwaardelijke partijen een geschil over de inhoud en de totstandkoming van deze uitvoeringsovereenkomst. Dit geschil leidde er onder meer toe dat het fonds in september 2016 werd gedagvaard door één der sociale partners. Dit trok een wissel op bestuursleden en had daarmee invloed op het bestuursklimaat. Hoewel het bestuur soms sterk verdeeld was over de specifieke kwestie, spreekt de visitatiecommissie waardering uit voor het feit dat het bestuur erin geslaagd is besluitvorming over lopende zaken te scheiden van de geschillen en op effectieve wijze besluiten te nemen. De visitatiecommissie constateert de intentie om na afloop van de rechtszaak lering te trekken uit de wijze waarop het bestuur onder hoge druk dan wel in complexe dossiers besluiten neemt. De visitatiecommissie onderschrijft het belang van reflectie en het overdenken van het eigen handelen.

Sociale partners maken in het arbeidsvoorwaardelijk overleg (AVO) afspraken over pensioen, welke afspraken vervolgens door het bestuur uitgevoerd worden. Het is een bestuursverantwoordelijkheid om deze afspraken over pensioen te toetsen aan wetgeving en op uitvoerbaarheid, waarbij het aanbeveling verdient om deze toetsing in een zo vroeg mogelijk stadium te laten plaatsvinden. Met begrip voor het feit dat pensioenafspraken op de CAO tafel gemaakt worden, geeft de visitatiecommissie in overweging om bewuster en doelgerichter op het AVO af te stappen als daar aanleiding toe bestaat.

De visitatiecommissie ziet dat het bestuur in de contacten met de certificerende actuaire en de accountant op afstand staat en in hoge mate steunt op de uitvoeringsorganisatie. Controlethema's en auditplan worden voorbesproken in de auditcommissie. De visitatiecommissie beschouwt het als positief dat de auditcommissie een sturende rol heeft. De betrokkenheid van het gehele bestuur ontstaat echter pas in de laatste fase van het jaarwerktraject. De visitatiecommissie geeft het bestuur in overweging om na te gaan of het deze afstand wenselijk acht of dat een meer proactieve rol de voorkeur verdient.

Proces beleggingen

De visitatiecommissie is positief over het initiatief van het fonds om een eigen fondsspecifieke commissie beleggingszaken (CBZ) in te richten, waarmee het bestuur beter sturing kan geven aan het beleggingsproces en meer zicht en grip heeft op implementatie. De aansluiting van het beleggingsbeleid op de strategie en investment beliefs van het fonds kan mede door de CBZ

worden bewaakt. Op dit moment is er sprake van een beleggingscommissie voor de drie KLM-fondsen gezamenlijk. Deze richt de aandacht onder meer op de strategische beleidsvoorstellen die BSG doet en heeft recentelijk eveneens aandacht besteed aan de performance van de beleggingsportefeuille van de fondsen. De visitatiecommissie roept op bij de inrichting van de CBZ aandacht te hebben voor de rolverdeling tussen de CBZ in relatie tot de huidige beleggingscommissie.

De beleggingen van het fonds bestaan nagenoeg geheel uit participaties in beleggingsinstellingen. Voor het merendeel betreft dit beleggingsfondsen van vermogensbeheerder BSG. Zonder afbreuk te willen doen aan deze beleggingsfondsen en de inspanningen van BSG, sluit een dergelijke constructie niet uit dat de indruk kan ontstaan dat de besluitvorming op het gebied van beleggingen binnen het fonds, beïnvloed kan worden door de belangen van de vermogensbeheerder. Om de afhankelijkheid van het vermogensbeheerproces te beperken is het niet ongebruikelijk dat gebruik gemaakt wordt van een fiduciair manager. Deze voorziet het bestuur van advies inzake balansmanagement en afwegingen tussen risico's en opbrengsten. De manager kan een belangrijke rol spelen bij het selectieproces van vermogensbeheerders en bij het bewaken van de performance en de stijl van de aangestelde beheerders. Een advies voor het inrichten van de portefeuille op basis van de uitkomsten van een ALM-studie kan eveneens tot de taken van een fiduciair manager gerekend worden.

De visitatiecommissie geeft het bestuur in overweging om de inrichting van het beleggingsproces te beoordelen op de (on)afhankelijkheid van BSG als vermogensbeheerder. Gedacht kan worden aan bijvoorbeeld het model met een onafhankelijk fiduciair manager, of een model waarin meer de nadruk ligt op expertise en countervailing power vanuit het fonds.

Risicobeheersing

In korte tijd is veel bereikt op het gebied van de governance van het risicomanagement en de wijze waarop de beheersing van de verschillende risico's in onderlinge samenhang vormgegeven wordt. De visitatiecommissie spreekt hier waardering voor uit. De vorderingen voor wat betreft de inrichting tot nu toe zijn veelbelovend. Wel dient het bestuur ervoor te waken dat de verschillende deelrisico's niet uitsluitend in de commissies worden behandeld, doch ook in bestuurlijke zin omarmd worden.

De visitatiecommissie beveelt aan om risicomanagement steeds meer tot onderdeel van het dagelijkse denken van de bestuursleden te maken en expliciet in de besluitvorming te benoemen.

Communicatie aan belanghebbenden

Het fonds heeft in 2016 met behulp van diverse communicatiemiddelen gecommuniceerd en heeft aandacht voor servicegerichtheid. In het verslagjaar is het pensioen 1-2-3 in digitale vorm geïmplementeerd. De visitatiecommissie beoordeelt de keuze voor een digitale variant als positief. Op basis van documentatie en het communicatiebeleidsplan constateert de visitatiecommissie dat de borging op orde is.

Ontwikkeling en waarborging van benodigde deskundigheid en competenties

Het bestuur acht een helder beeld ten aanzien van verantwoordelijkheden, taken en benodigde geschiktheid onderdeel van de bestuurlijke beheersbaarheid. De bestuurlijke competenties waren reeds in kaart gebracht. In 2016 zijn vervolgstappen gezet, gericht op het persoonlijk functioneren, en het functioneren van het bestuur als geheel. Bevindingen, competenties en speerpunten zijn verder besproken, waarna bestuur/commissies gefaciliteerd werden om de bevindingen te vertalen naar de praktijk met als doel opener en efficiënter samenwerken in de commissies en het bestuur. Vanwege prioritering is echter nog geen actueel geschiktheidsplan beschikbaar.

De visitatiecommissie constateert derhalve dat het bestuur in 2016 op gedegen wijze de aandacht gegeven heeft aan het eigen functioneren en spreekt hiervoor waardering uit. De visitatiecommissie attendeert op de wenselijkheid van een actueel geschiktheidsplan en beveelt aan om bij de actualisatie ook expliciet aandacht te besteden aan de geschiktheidseisen voor leden in de CBZ.

Het fonds voldoet aan de diversiteitsnorm uit de Code Pensioenfondsen, namelijk ten minste een vrouwelijke bestuurder en ten minste een bestuurder van 40 jaar of jonger. De visitatiecommissie beoordeelt deze samenstelling als positief. Om optimaal gebruik te kunnen maken van diverse inzichten, ervaringen, kennis, visie en competenties, verdient het aanbeveling om deze componenten, naast leeftijd en geslacht te benoemen in een actueel geschiktheidsplan. De visitatiecommissie heeft niet kunnen vaststellen dat diversiteit onderdeel uitmaakt van de profielschets en geschiktheidsplan en vraagt hier wederom aandacht voor.

IT-beheersing

De visitatiecommissie heeft de indruk dat de inrichting en beheersing van IT nagenoeg geheel bij BSG ligt en nog in mindere mate verankerd is in het bestuur. Bij volledige uitbesteding is het begrijpelijk dat het pensioenfonds geen eigen IT-beleid kent. Echter, vanuit de eindverantwoordelijkheid van het bestuur is het wel nodig dat er regie is en controls zijn op de uitbesteding, alsook competenties in het bestuur om regie te voeren en toezicht te houden. De onderhanden zijnde uitwerking van beleid inzake de manier waarop het fonds met IT-risico omgaat, scheidt daartoe voor het bestuur een kader.

De visitatiecommissie acht het van belang dat de IT-systemen voldoende flexibel zijn en derhalve voldoende (tijdig) kan worden geanticipeerd op ontwikkelingen in de markt, de pensioenregelingen of overige externe factoren.

De visitatiecommissie adviseert aandacht te hebben voor de verandercapaciteit van de IT-systemen, en de bestuurlijke regie. Daarbij is het van belang dat duidelijk is waar het bestuur in het kader van risicobeheersing op wil sturen en dat het in het bijzonder oog heeft voor de waarborgen op het gebied van veiligheid en privacy.

Vooruitblik visitatie 2017

Met inachtneming van het wetsvoorstel, dat bepaalt dat ondernemingspensioenfondsen met een beheerd vermogen van meer dan € 1 miljard voortaan een raad van toezicht dienen te hebben, bereidt de visitatiecommissie de visitatie over 2017 voor. Net als in 2016 is de visitatiecommissie voornemens de visitatie 2017 uit te voeren aan de hand van een aantal thema's. Daarnaast zal de visitatiecommissie zich een beeld vormen van de algemene gang van zaken bij het fonds en belangrijke beleidsdossiers.

In 2017 wil de visitatiecommissie zich richten op de volgende thema's:

1. Compliance en integriteit
2. Het jaarwerkproces
3. De (invulling van de) aandeelhoudersrol van de fondsen
4. Deelnemerscommunicatie
5. Transitieproces naar een collectieve defined contribution regeling

Daarnaast zal de visitatiecommissie concretisering van adviezen en aanbevelingen volgen.

Amstelveen, mei 2017

P.D. Eenshuistra (voorzitter)

Q.G. Ligtenstein

R.L.S. Verjans

Reactie van het bestuur

Het bestuur heeft met belangstelling kennis genomen van de rapportage van de visitatiecommissie en spreekt zijn waardering uit voor de uitgevoerde visitatie. Enkele bevindingen hebben reeds de aandacht van het bestuur en maken onderdeel uit van het bestuurlijke proces of leiden in de tweede helft van 2017 tot acties. Zo streeft het bestuur er naar uiterlijk in het laatste kwartaal van 2017 - na gesprekken met de verschillende stakeholders van het pensioenfonds - een definitief besluit te nemen over de inrichting van de governance van het pensioenfonds in de komende jaren.

Voor zover dat niet het geval is, zal het bestuur bevindingen en aanbevelingen van de visitatiecommissie in de tweede helft van 2017 nader bespreken en bezien tot welke maatregelen zij aanleiding geven.

11 VERSLAG VERANTWOORDINGSORGAAN

Algemeen

Het verantwoordingsorgaan heeft de taak om een oordeel te geven over het door het bestuur gevoerde beleid en de beleidskeuzes voor de toekomst. Daarnaast heeft het verantwoordingsorgaan op diverse terreinen adviserende bevoegdheden.

Ten behoeve van de oordeelvorming is onder meer gebruik gemaakt van het concept jaarverslag 2016, het concept actuariële rapport 2016, het concept accountantsrapport 2016, het rapport van bevindingen van de visitatiecommissie 2016, de besluitenlijsten van het bestuur, het jaarplan beleggingen en het jaarplan communicatie. Daarnaast hebben gesprekken met bestuurders en presentaties van de uitvoeringsorganisatie het verantwoordingsorgaan bij bepaalde onderwerpen extra informatie en diepgang gegeven.

2016 kenmerkt zich als een jaar van druk(te) en spanningen. Voornaamste reden hiervoor is gelegen in de situatie die ontstaan is door de in 2015 getekende uitvoeringsovereenkomst. Het conflict dat hierover ontstond tussen vakbonden en KLM en het uitblijven van constructief overleg over de ontstane situatie op de arbeidsvoorwaardelijke overlegtafel van KLM hadden impact op de mogelijkheden van en verhoudingen binnen het bestuur. De vervolgens ontvangen dagvaarding hierover maakte de situatie niet gemakkelijker. Pas in december 2016 kwam er beweging op de arbeidsvoorwaardelijke overlegtafel, waardoor zicht kwam op het einde van de ontstane impasse. Het bestuur heeft zich in deze zaken integer en professioneel gedragen en heeft het verantwoordingsorgaan in grote openheid meegenomen in de ontstane situatie.

Tegelijkertijd dreigt de afhankelijkheid van het bestuur van het arbeidsvoorwaardelijk overleg KLM opnieuw een issue van ongewenste tijdsdruk te geven. De oplossing van het arbeidsvoorwaardelijk overleg KLM die eind 2016 in zicht is gekomen, wordt in 2017 onder grote tijdsdruk uitgewerkt om met terugwerkende kracht per 1 januari 2016 te worden ingevoerd. Het verantwoordingsorgaan voelt zich hierdoor ook onder druk gezet en pleit voor zorgvuldigheid in dit complexe traject.

Het verantwoordingsorgaan is in het jaar 2016 zesmaal bij elkaar gekomen om te vergaderen. Eén van deze vergaderingen betrof de gezamenlijke vergadering met het voltallige bestuur. Daarnaast is een delegatie van het bestuur tweemaal aangeschoven bij het verantwoordingsorgaan voor extra toelichting en dialoog. Dit past in de in 2015 gemaakte afspraken om de relatie tussen het bestuur en het verantwoordingsorgaan intensiever en gericht te maken. Ook de visitatiecommissie is in één van de vergaderingen aangeschoven om met het verantwoordingsorgaan van gedachten te wisselen. Er is overleg geweest met de visitatiecommissie over de bevindingen 2016. Ten slotte heeft het verantwoordingsorgaan een drietal opleidingsdagen georganiseerd. Twee ervan waren het resultaat van het self-assessment uit 2015 met als doel het algemene kennisniveau van het verantwoordingsorgaan te verhogen. Daarnaast is in de jaarlijkse opleidingsdag nader ingegaan op ALM en het renterisico.

Adviezen

In 2016 zijn er geen situaties geweest, waarin het bestuur het verantwoordingsorgaan om advies heeft gevraagd.

Aandachtspunten

Het verantwoordingsorgaan heeft voor verslagjaar 2016 vier extra aandachtspunten bepaald. Dit zijn integraal risicomanagement van het fonds, toekomst van het fonds, evenwichtige belangenafweging en samenwerking met het bestuur.

Integraal risicomanagement

Risicomanagement is een onderwerp dat ook afgelopen jaar continue aandacht van het bestuur heeft gekregen. De stappen die hierbij gezet zijn, passen in de volle breedte binnen het beleid van integraal risicomanagement (IRM). Het dashboard IRM dat het fonds sinds 2014 heeft ontwikkeld, is daarbij een belangrijke houvast. Positief is de aanstelling van een manager Risk & Compliance en een nieuwe afdeling bij de uitvoeringsorganisatie Blue Sky Group, die het fonds ondersteunen om de volle breedte van risicomanagement verder vorm te geven.

Het bestaande IRM-beleid en de IRM-governance zijn in samenwerking met de Risk & Controlcommissie (RCC) van het fonds onder de loep genomen. Hieruit is een road map IRM ontstaan, die door het bestuur overgenomen is. Dit heeft een plan voor 2017 opgeleverd om verbeteringen daadwerkelijk te implementeren. Het verantwoordingsorgaan juicht deze ontwikkelingen toe, maar is ook van mening dat bureaucratie vermeden moet worden en de verbeteringen daadwerkelijk een verlaging van het risicoprofiel moeten opleveren. Ook is het van belang dat het volledige bestuur IRM omarmt.

Daarnaast zijn praktische zaken opgepakt, die impact hebben op het risicoprofiel van het fonds, zoals het opstellen van investment beliefs, het naleven van richtlijnen uit het Strategisch en Operationeel Beleggingsbeleid en het opstellen van een systematische integriteit risicoanalyse (SIRA) met bijbehorende beheersmaatregelen.

Het verantwoordingsorgaan is van oordeel dat het bestuur over het afgelopen jaar IRM op een hoger niveau heeft gebracht en moedigt het bestuur aan hier ook in 2017 mee door te gaan.

Toekomst van het fonds

Het bestuur heeft het verantwoordingsorgaan begin 2016 geïnformeerd over een in het bestuur gevoerde discussie over hoe het de toekomst van het fonds ziet. Belangrijke aandachtspunten hierbij zijn onder andere de kostenontwikkeling en de bestuursstructuur. Het bestuur heeft aangegeven dat het alle opties wil bekijken, waarbij samenwerking met andere fondsen een mogelijkheid kan zijn om de gestegen uitvoeringskosten te beperken. Het verantwoordingsorgaan heeft het bestuur gevraagd of er een moment kan komen dat het fonds te klein is om gezien de kosten zelfstandig door te gaan. Het bestuur heeft wel aangegeven dat er een grens is aan de uitvoeringskosten en dat die grens dichtbij komt. Het verantwoordingsorgaan verwacht actief betrokken te worden bij de verdere ontwikkelingen op alle in deze alinea genoemde beleidsterreinen.

Evenwichtige belangenafweging

Ten aanzien van evenwichtige belangenafweging stelt het verantwoordingsorgaan dat het lastig is om over 2016 tot een weloverwogen beoordeling te komen. De finalisering van de implementatie van de nieuwe regeling, waarbij met terugwerkende kracht rechten over 2016 worden toegekend, is nog niet afgerond. Het verantwoordingsorgaan zal met het oordeel over 2017 hierop terugkomen.

Samenwerking met het bestuur

Er zijn in 2016 grote stappen gezet in de dialoog tussen bestuur en verantwoordingsorgaan. 2016 kenmerkte zich als een jaar waarin het bestuur op een kritische wijze door het verantwoordingsorgaan bevraagd is op twee in het oog springende zaken. Met respect en waardering voor elkaars rol heeft het bestuur naar het oordeel van het verantwoordingsorgaan hierin een professionele opstelling laten zien.

Ten eerste is er een discussie geweest over de adviesrol van het verantwoordingsorgaan inzake de benoeming van twee nieuwe leden van de visitatiecommissie. Daarnaast is discussie met het bestuur gevoerd rondom het proces over de totstandkoming van de uitvoeringsovereenkomst van 2015 en de rol die het bestuur daarin heeft vervuld.

Tevens kan de conclusie worden getrokken dat beide partijen ongelukkig waren over bovenstaande zaken en zijn goede afspraken gemaakt om in de toekomst herhalingen te voorkomen. Het verantwoordingsorgaan vindt het wel belangrijk dat lering getrokken wordt uit hetgeen gebeurd is en wacht met belangstelling op de uitkomsten van het aangekondigde externe onderzoek.

Uiteindelijk is in retrospectie de conclusie dat het bestuur zelfkritisch en coöperatief is omgegaan met alle vragen, suggesties en opmerkingen die het verantwoordingsorgaan heeft gesteld, gedaan en gemaakt.

Oordeel verantwoordingsorgaan

Het verantwoordingsorgaan heeft op basis van de verstrekte informatie en alles afwegende geconcludeerd dat het bestuur afdoende rekening heeft gehouden met de verschillende belanghebbenden en op zorgvuldige en evenwichtige wijze invulling heeft gegeven aan zijn taak.

Amstelveen, mei 2017

Verantwoordingsorgaan

Reactie van het bestuur

Het bestuur heeft in zijn vergadering van 18 mei 2017 kennis genomen van het oordeel van het verantwoordingsorgaan. Het bestuur waardeert het oordeel over het in 2016 door het bestuur gevoerde beleid.

Het bestuur is het met het verantwoordingsorgaan eens dat sprake is van grote tijdsdruk ten aanzien van het traject van opdrachtaanvaarding van de uitvoering van de nieuwe pensioenregeling voor het cabinepersoneel. Het bestuur is van mening dat in dit traject zorgvuldigheid wordt betracht.

Het bestuur merkt tevens op dat het in het verslagjaar heeft besloten het uitvoeren van een onafhankelijk onderzoek naar de wijze van de totstandkoming van de uitvoeringsovereenkomst van juni 2015 on hold te zetten zolang de juridische procedure hierover nog loopt.

JAAAR
REKEN
ING
2016

Balans per 31 december

na resultaatbestemming (bedragen in miljoenen euro's)

	2016	2015
Activa		
Beleggingen voor risico pensioenfonds		
• Vastgoed (1)	279,4	268,9
• Aandelen (2)	1.341,2	1.053,4
• Vastrentende waarden (3)	1.249,7	1.230,3
• Derivaten (4)	81,7	74,2
Totaal beleggingen voor risico pensioenfonds	2.952,0	2.626,8
Deelnemingen (5)	4,5	4,3
Vorderingen en overlopende activa (6)	17,2	22,4
Liquide middelen (7)	0,6	0,5
Totaal activa	2.974,3	2.654,0

Passiva

Stichtingskapitaal en reserves (8)		
• Bestemmingsreserves	7,7	7,3
• Overige reserves	163,0	161,5
Totaal stichtingskapitaal en reserves	170,7	168,8
Technische voorzieningen		
• Voorziening pensioenverplichtingen voor risico pensioenfonds (9)	2.688,7	2.399,0
Derivaten (4)	82,1	53,8
Schulden en overlopende passiva (10)	32,8	32,4
Totaal passiva	2.974,3	2.654,0

De bij de posten vermelde nummers verwijzen naar de toelichting op pagina 69 tot en met 78.

Rekening van baten en lasten

(bedragen in miljoenen euro's)

	2016	2015
Baten en lasten pensioenactiviteiten		
Premies (11)	61,5	61,9
Waardeoverdrachten, per saldo (12)	0,3	0,9
Mutatie voorziening pensioenverplichtingen voor risico pensioenfonds		
• Pensioenopbouw (13)	-66,0	-64,3
• Indexering (14)	-	-
• Rentetoevoeging (15)	1,4	-3,7
• Wijziging rekenrente (16)	-257,8	19,0
• Onttrekking pensioenuitkeringen en pensioenuitvoeringskosten (17)	34,9	34,5
• Pensioenrechten waardeoverdrachten, per saldo (18)	-0,3	-1,0
• Wijziging actuariële grondslagen (19)	-4,0	-177,1
• Overige mutaties voorziening pensioenverplichtingen (20)	2,1	0,4
Totaal mutatie voorziening pensioenverplichtingen risico pensioenfonds	-289,7	-192,2
Pensioenuitkeringen (21)	-29,4	-28,6
Pensioenuitvoeringskosten (22)	-3,2	-2,8
Totaal baten en lasten pensioenactiviteiten	-260,5	-160,8

Baten en lasten beleggingsactiviteiten

Directe beleggingsopbrengsten (23)	11,8	9,2
Indirecte beleggingsopbrengsten (23)	252,7	4,1
Kosten van vermogensbeheer (23)	-4,3	-3,4
Overige baten en lasten beleggingsactiviteiten (24)	2,2	2,2
Totaal baten en lasten beleggingsactiviteiten	262,4	12,1
Resultaat	1,9	-148,7

De bij de posten vermelde nummers verwijzen naar de toelichting op pagina 94 tot en met 102.

Kasstroomoverzicht

(bedragen in miljoenen euro's)

	2016	2015
Kasstroom uit pensioenactiviteiten		
Ontvangen premies	66,4	84,3
Ontvangen waardeoverdrachten	0,4	1,2
Betaalde pensioenuitkeringen	-29,4	-28,5
Betaalde waardeoverdrachten	-0,1	-0,3
Betaalde pensioenuitvoeringskosten	-2,8	-2,5
Totaal kasstroom uit pensioenactiviteiten	34,5	54,2

Kasstroom uit beleggingsactiviteiten

Verkopen beleggingen	352,1	474,2
Verkopen en afwikkeling derivaten, per saldo	18,9	-90,0
Directe beleggingsopbrengsten	11,6	10,9
Aankopen beleggingen	-420,0	-444,5
Mutatie tegoeden en schulden kredietinstellingen	4,9	-3,6
Betaalde kosten van vermogensbeheer	-3,9	-3,2
Overige mutaties uit beleggingsactiviteiten	2,0	1,5
Totaal kasstroom uit beleggingsactiviteiten	-34,4	-54,7
Mutatie liquide middelen	0,1	-0,5

Toelichting algemeen

Activiteiten

Het doel van Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel, statutair gevestigd in Amstelveen en kantoorhoudend aan de Professor E.M. Meijerslaan 1 in Amstelveen (hierna: het pensioenfonds), is het verstrekken van pensioenuitkeringen aan werknemers en oud-werknemers in een cabinefunctie met een arbeidscontract vallend onder de cao voor KLM-Cabinepersoneel en voor cabinepersoneel in algemene dienst bij KLM Cityhopper B.V. Uitgezonderd zijn assistent-pursers, pursers en senior pursers die tot het zogeheten Kerncorps Cabinepersoneel behoren. Het pensioenfonds is als ondernemingspensioenfonds ingeschreven in het Handelsregister van de Kamer van Koophandel onder nummer 41198994.

Pensioenregeling

Ouderdomspensioen

Het pensioenfonds kent twee regelingen voor ouderdomspensioen: een voorwaardelijke eindloonregeling (pensioenreglement 2008A) en een middelloonregeling (pensioenreglement 2008B). Daarnaast kent het pensioenfonds de Netto Aanvullende Pensioenregeling (NAP).

Het ouderdomspensioen is in de voorwaardelijke eindloonregeling bij volledige indexering gebaseerd op het laatstverdiende salaris en het aantal deelnemersjaren. De pensioenopbouw bedraagt voor ieder deelnemersjaar 1,20% van de nettopensioengrondslag, zoals die geldt op 1 januari van het betreffende jaar. De nettopensioengrondslag is de brutopensioengrondslag verminderd met een franchise. De brutopensioengrondslag is gelijk aan twaalfmaal het maandsalaris (inclusief leeftijdstoelage), verhoogd met (maximaal) 16,33% in verband met vakantietoelage, eindejaarsuitkering en winstafhankelijke uitkering.

In de middelloonregeling is het ouderdomspensioen gebaseerd op het gemiddelde salaris tijdens de diensttijd en het aantal deelnemersjaren en bedraagt voor ieder deelnemersjaar 1,36% van de nettopensioengrondslag, zoals die geldt op 1 januari van het betreffende jaar. In deze regeling is de brutopensioengrondslag gelijk aan twaalfmaal het maandsalaris (inclusief leeftijdstoelage), voor deelnemers die hebben gekozen voor een winstafhankelijke uitkering, verhoogd met 12,33% in verband met vakantietoelage en eindejaarsuitkering. Voor deelnemers die hebben gekozen voor een vaste winstuitkering geldt in de middelloonregeling een andere brutopensioengrondslag, gelijk aan twaalfmaal het maandsalaris (inclusief leeftijdstoelage), verhoogd met (maximaal) 16,33% in verband met vakantietoelage, eindejaarsuitkering en winstafhankelijke uitkering.

Per 1 januari 2016 is de brutopensioengrondslag gemaximeerd op EUR 101.519 (2015: EUR 100.000) naar aanleiding van de fiscale maximering. De nettopensioengrondslag bedraagt maximaal EUR 101.519 (2015: EUR 100.000) verminderd met de franchise.

De normpensioendatum is de eerste dag van de maand waarin de deelnemer 60 jaar wordt. De deelnemers kunnen binnen bepaalde grenzen kiezen wanneer zij met pensioen gaan. De vroegst mogelijke pensioendatum is de dag waarop de deelnemer 50 jaar wordt. Het is mogelijk om later met pensioen te gaan, maar uiterlijk op de dag waarop de deelnemer de AOW-gerechtigde leeftijd bereikt. Daarnaast bestaat de mogelijkheid van deeltijdpensioen. Deeltijdpensioen kan ingaan in de periode tussen de leeftijd van 50 jaar en één maand voorafgaand aan de dag waarop de AOW-gerechtigde leeftijd wordt bereikt. Verder kunnen de deelnemers kiezen voor een tijdelijke verhoging of verlaging van het pensioen, met als omslagpunt de AOW-gerechtigde leeftijd, waarbij de laagste uitkering niet lager is dan 75% van de hoogste uitkering.

Netto Aanvullende Pensioenregeling (NAP) vult het ouderdomspensioen uit de basispensioenregeling aan met een extra levenslang ouderdomspensioen vanaf de normpensioenleeftijd van

60 jaar. Deelname aan de regeling is vanaf 1 januari 2015 vrijwillig. Daarvoor was deelname aan de regeling verplicht. Na beëindiging van deelname kan eenmalig opnieuw tot de regeling worden toegetreden. De deelnemers betalen een extra premie die wordt ingehouden op het nettoloon. Over het te zijner tijd uit te keren pensioen is geen loonbelasting of inkomstenbelasting verschuldigd. De levenslange aanvullende uitkering kan op pensioendatum worden omgezet in een tijdelijke aanvullende uitkering tot de AOW-gerechtigde leeftijd. Het is mogelijk om op pensioendatum de levenslange uitkering te laten afkopen. Daarnaast bestaat de mogelijkheid van uitgestelde afkoop, dat wil zeggen een eenmalige uitkering aan de nabestaanden bij overlijden van de deelnemer.

Partnerpensioen

Het facultatief partnerpensioen is op risicobasis verzekerd. De verzekering voor deelnemers met een samenlevingscontract vangt aan op het moment waarop KLM een samenlevingsverband erkent. De deelnemer en de partner kunnen gezamenlijk van deze verzekering afzien. Het pensioen bedraagt zowel in de voorwaardelijke eindregeling als in de middelloonregeling per deelnemersjaar 1,16% van de laatste partnerpensioengrondslag. Toekomstige jaren van deelneming tot de normpensioendatum zijn meeverzekerd. Verder kunnen deelnemers zich via het pensioenfonds ook vrijwillig verzekeren voor het Anw-hiaat.

Wezenpensioen

Wezenpensioen wordt uitgekeerd aan kinderen tot de 18-jarige leeftijd of, bij het volgen van een opleiding waarvoor recht op studiefinanciering bestaat, tot de 27-jarige leeftijd. Indien het pensioen is ingegaan vóór 1 januari 2015 wordt de uitkering, bij het volgen van een opleiding waarvoor recht op studiefinanciering bestaat, verstrekt tot de leeftijd van 25 jaar. Het wezenpensioen bedraagt voor elk gerechtigd kind 14% van het (bereikbare) ouderdomspensioen.

Arbeidsongeschiktheidspensioen

In geval van volledige en duurzame arbeidsongeschiktheid (IVA) van de deelnemer wordt een arbeidsongeschiktheidspensioen uitgekeerd. De uitkering gaat in na afloop van het tweede ziektejaar. Daarnaast wordt de pensioenopbouw volledig en premievrij voortgezet. Dit geldt eveneens voor de verzekering van het facultatief partnerpensioen en vanaf 1 januari 2013 voor het Anw-hiaatpensioen.

Bij volledige of gedeeltelijke niet-duurzame arbeidsongeschiktheid (WIA) gaat het pensioen in op het moment waarop de loongerelateerde WIA-uitkering eindigt. Het arbeidsongeschiktheidspensioen is een percentage van het pensioen dat wordt uitgekeerd bij volledige arbeidsongeschiktheid. Bij een gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid tussen 35% en 80% wordt de pensioenopbouw premievrij voortgezet, afhankelijk van de mate van arbeidsongeschiktheid. Premievrije voortzetting geldt ook voor de verzekering van het facultatief partnerpensioen, maar niet voor de verzekering van het Anw-hiaatpensioen.

In geval van een gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid van minder dan 35% bestaat geen recht op arbeidsongeschiktheidspensioen. De pensioenopbouw wordt wel premievrij voortgezet en is afhankelijk van de mate van arbeidsongeschiktheid.

Het arbeidsongeschiktheidspensioen wordt uitgekeerd zolang de arbeidsongeschiktheid duurt, maar uiterlijk tot de normpensioendatum.

Indexering

Het pensioenfonds streeft ernaar de opgebouwde pensioenrechten van actieve deelnemers jaarlijks aan te passen aan de ontwikkeling van de algemene loonronden.

Verder streeft het pensioenfonds ernaar de ingegane pensioenen en de premievrije pensioenrechten (actieve en gewezen deelnemers) jaarlijks aan te passen aan de ontwikkeling van de prijsindex.

De indexering heeft een voorwaardelijk karakter. Dit betekent dat geen recht op indexering bestaat en dat het niet zeker is of en in hoeverre in de toekomst indexering kan plaatsvinden. Het bestuur van het pensioenfonds beoordeelt jaarlijks op basis van de financiële positie van het fonds of de opgebouwde pensioenrechten van actieve deelnemers, de premievrije pensioenrechten van (actieve en) gewezen deelnemers en de ingegane pensioenen kunnen worden verhoogd.

Bij de besluitvorming wordt uitgegaan van de beleidsdekkingsgraad van het pensioenfonds ultimo november van het voorafgaande jaar. Bij een beleidsdekkingsgraad van 110% of lager wordt geen indexering toegekend. Bij een beleidsdekkingsgraad hoger dan 110% wordt in beginsel indexering toegekend, maar de indexering wordt op een zodanig niveau vastgesteld dat deze naar verwachting in de toekomst kan worden gecontinueerd. Hierbij wordt rekening gehouden met de wettelijk voorgeschreven parameters.

Een achterstand in de indexering kan onder voorwaarden worden ingehaald. Voorwaarden zijn dat de beleidsdekkingsgraad hoger is dan de met het (strategisch) vereist vermogen overeenkomende nominale dekkingsgraad en de indexering naar verwachting ook in de toekomst kan worden toegekend. In enig jaar kan ten hoogste een vijfde deel van het vermogen beschikbaar voor inhaalindexering hiervoor worden aangewend.

Financiering en premie

De financiering is gebaseerd op een doorsneepremie (exclusief opslag voor termijnbetaling) van 24,8% (2015: 23,5%) van de premiegrondslagsom. De premiegrondslagsom is gelijk aan de totale nettopensioengrondslag (reglement 2008A) en de totale bijdragegrondslag (reglement 2008B). De doorsneepremie is vastgesteld op basis van een gedempte rentevoet van 3,2% (2015: 3,2%). De doorsneepremie wordt verhoogd met een deelnemersbijdrage van 1,6% (2015: 1,4%) van de bijdragegrondslag in geval van verzekering van het facultatief partnerpensioen en met een deelnemersbijdrage van EUR 18,90 per maand (2015: EUR 16,90 per maand) in geval van verzekering van het Anw-hiaat. De deelnemersbijdrage ten behoeve van NAP bedraagt 2,0% (2015: 2,0%) van de bijdragegrondslag.

Het pensioenfonds kent een overschotten- en tekortenbeleid. Premiekorting op de doorsneepremie wordt verleend indien het pensioenfonds aan de wettelijke voorwaarden voor premiekorting volgens artikel 129 van de Pensioenwet voldoet en het pensioenvermogen (som van het aanwezig eigen vermogen en de voorziening pensioenverplichtingen) van het pensioenfonds hoger is dan de hoogste van a) het vereist eigen vermogen vermeerderd met de voorziening pensioenverplichtingen en b) de voorziening pensioenverplichtingen op basis van een reële marktrente. Eén tiende deel van het aldus bepaalde overschot wordt jaarlijks aangewend voor premiekorting. Het volgende jaar wordt op basis van de vermogenspositie van het pensioenfonds opnieuw beoordeeld of premiekorting mogelijk is. Dit betekent dat ook sprake kan zijn van negatieve premies (terugstortingen). De terugstorting is begrensd op 24% van de premiegrondslag. Het bedrag beschikbaar voor premiekorting wordt verdeeld tussen KLM en de deelnemers volgens de verhouding 13:1.

Indien het aanwezig eigen vermogen van het pensioenfonds lager is dan het vereist eigen vermogen, zoals bedoeld in de Pensioenwet, wordt een herstelplan opgesteld en ingediend bij DNB. In dit herstelplan wordt uitgewerkt hoe het pensioenfonds uiterlijk binnen 10 jaar weer beschikt over het vereist eigen vermogen op basis van de strategische beleggingsportefeuille. Op grond van overgangsrecht is deze termijn in 2016 nog 11 jaar (2015: 12 jaar). Het uitgangspunt is dat slechts herstell premie wordt gevraagd indien de natuurlijke herstelkracht van het pensioenfonds naar verwachting onvoldoende is. De herstell premie wordt tijdsevenredig over de duur van het herstelplan gespreid. De totale premie, bestaande uit de doorsneepremie en de hier bedoelde herstell premie, is gemaximeerd op 48% van de bijdragegrondslag. De herstell premie wordt verdeeld tussen de werkgever en de deelnemers volgens dezelfde verhouding als premiekorting.

Grondslagen voor de financiële verslaggeving

Algemeen

De jaarrekening is opgesteld in overeenstemming met de wettelijke bepalingen zoals deze zijn opgenomen in Titel 9, Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek en in overeenstemming met de Richtlijnen voor de jaarverslaggeving, in het bijzonder Richtlijn 610 Pensioenfonds (RJ 610).

De bedragen in de jaarrekening luiden in euro's.

Schattingen en veronderstellingen

Bij het opstellen van de jaarrekening is het maken van schattingen en veronderstellingen noodzakelijk. De schattingen en veronderstellingen hebben invloed op de toepassing van grondslagen en de waardering van activa en verplichtingen. De schattingen en daaraan ten grondslag liggende veronderstellingen zijn gebaseerd op ervaringen uit het verleden en verschillende andere factoren die gegeven de omstandigheden als redelijk worden beschouwd. Vooral de waardering van de voorziening pensioenverplichtingen en (in mindere mate) de waardering van de beleggingen zijn gebaseerd op schattingen en veronderstellingen. De schattingen en onderliggende veronderstellingen worden voortdurend beoordeeld. Ten behoeve van de oordeelsvorming en het maken van schattingen wordt gebruik gemaakt van externe deskundigen. De aard van oordelen en schattingen en de onderliggende veronderstellingen is, voor zover noodzakelijk geacht voor het vereiste inzicht in het vermogen, vermeld in de toelichting bij de jaarrekening.

Herzieningen van schattingen worden verwerkt in de periode waarin de schatting wordt herzien. Een herziening van een schatting heeft dikwijls ook gevolgen voor waardering en resultaatbepaling in toekomstige perioden.

Verwerking

De belangrijkste activa en verplichtingen van het pensioenfonds zijn respectievelijk de beleggingen en de pensioenverplichtingen. De beleggingen bestaan volledig uit financiële activa en derivaten. Deze worden in de balans opgenomen respectievelijk van de balans verwijderd op transactiedatum (datum van koop of verkoop). Dit is het moment waarop de toekomstige economische voordelen en de risico's verbonden aan het financiële instrument worden overgedragen. Pensioenverplichtingen worden in de balans opgenomen op het moment van toekenning of overdracht van de pensioenrechten. Zij worden van de balans verwijderd op het moment van uitkering of overdracht van de pensioenrechten.

Saldering

Een financieel actief en een financiële verplichting worden gesaldeerd en als nettobedrag in de balans opgenomen indien sprake is van een wettelijke of contractuele bevoegdheid om het actief en de verplichting gesaldeerd en gelijktijdig af te wikkelen en bovendien de intentie bestaat om de posten op deze wijze af te wikkelen. De met gesaldeerd opgenomen financiële activa en financiële

verplichtingen samenhangende rentebaten en rentelasten worden eveneens gesaldeerd opgenomen.

Presentatie beleggingen en beleggingsopbrengsten

De beleggingen bestaan nagenoeg geheel uit participaties in beleggingsinstellingen, voor het merendeel Blue Sky beleggingsfondsen. Deze beleggingsfondsen hebben de vorm van een besloten fonds voor gemene rekening. De participaties worden in de balans gerubriceerd conform de aard van de onderliggende beleggingen van de beleggingsfondsen. Waardeveranderingen van de participaties worden in de rekening van baten en lasten opgenomen onder indirecte beleggingsopbrengsten. Zij bestaan uit de directe en indirecte opbrengsten van de onderliggende beleggingen en de kosten van vermogensbeheer die ten laste van het beleggingsfonds komen. Door beleggingsfondsen uitgekeerde dividenden worden gepresenteerd onder directe beleggingsopbrengsten.

Waardering beleggingen

Participaties in beleggingsinstellingen worden op het moment van verkrijging gewaardeerd tegen de verkrijgingsprijs, dat wil zeggen inclusief een eventuele toetreedvergoeding. Vervolgens worden de participaties gewaardeerd tegen de berekende intrinsieke waarde of de meest recent beschikbare intrinsieke waarde. De intrinsieke waarde wordt vastgesteld op basis van de marktwaarde van de onderliggende activa en verplichtingen. Dit is het bedrag waarvoor een actief of een verplichting kan worden afgewikkeld tussen ter zake goed geïnformeerde, tot een transactie bereid zijnde partijen die onafhankelijk zijn. De marktwaarde is gebaseerd op actuele marktprijzen, tenzij anders vermeld.

Waardeveranderingen beleggingen

Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen gerealiseerde en ongerealiseerde waardeveranderingen van beleggingen, inclusief derivaten. Alle waardeveranderingen, inclusief valutakoersverschillen, worden als opbrengst beleggingen direct in de rekening van baten en lasten opgenomen.

Vreemde valuta

Activa en verplichtingen in vreemde valuta worden omgerekend naar euro's tegen de koers per balansdatum. Deze waardering is onderdeel van de intrinsieke waarde van de participaties in de beleggingsfondsen. Transacties in vreemde valuta worden omgerekend tegen de koers op transactiedatum. Valutakoersverschillen bij de omrekening van activa en verplichtingen worden in de rekening van baten en lasten opgenomen onder de post waarop de activa en verplichtingen betrekking hebben.

De koers op balansdatum van de euro ten opzichte van de belangrijkste valuta's is:

	2016	2015	2014
Amerikaanse dollar	1,0548	1,0863	1,2101
Canadese dollar	1,4145	1,5090	1,4016
Australische dollar	1,4566	1,4931	1,4787
Japanse yen	123,021	130,676	145,079
Britse pond	0,8536	0,7371	0,7761
Zwitserse frank	1,0720	1,0874	1,2024
Zweedse kroon	9,5820	9,1582	9,4726

Grondslagen voor de waardering van activa en passiva

Vastgoed

De marktwaarde van onderliggende beursgenoteerde aandelen van vastgoedfondsen is gebaseerd op de beurskoers per balansdatum. Onderliggende beleggingen in niet-beursgenoteerde participaties worden gewaardeerd tegen de intrinsieke waarde, gebaseerd op de marktwaarde van het onderliggende vastgoed. De marktwaarde van het onderliggende vastgoed is de geschatte waarde bij onderhandse verkoop in verhuurde staat. Directe vastgoedbeleggingen van vastgoedfondsen waarin rechtstreeks wordt geparticipeerd, worden op dezelfde wijze gewaardeerd. De onderliggende vastgoedobjecten worden periodiek getaxeerd door onafhankelijke taxateurs.

Aandelen

De marktwaarde van onderliggende beursgenoteerde aandelen en converteerbare obligaties van aandelenfondsen is gebaseerd op de beurskoers per balansdatum. Indien de koersvorming van beursgenoteerde aandelen niet representatief is, wordt de marktwaarde getaxeerd. De taxatie is gebaseerd op recente marktinformatie. De marktwaarde van onderliggende niet-beursgenoteerde aandelen (private equity) wordt getaxeerd door de externe managers op basis van richtlijnen die algemeen worden toegepast in de private equity en venture capital branche.

Vastrentende waarden

De marktwaarde van onderliggende beursgenoteerde vastrentende waarden van beleggingsfondsen is gebaseerd op de beurskoers per balansdatum, verhoogd met de lopende rente. De marktwaarde van onderliggende niet-beursgenoteerde vastrentende beleggingen wordt bepaald door te ontvangen rente en aflossingen contant te maken op basis van actuele markttrente, rekening houdend met het risicoprofiel en de looptijd van de belegging. De marktwaarde van directe vastrentende beleggingen wordt eveneens bepaald door te ontvangen rente en aflossingen contant te maken op basis van actuele markttrente, rekening houdend met het risicoprofiel en de looptijd van de belegging.

Derivaten

Derivaten zijn afgeleide financiële instrumenten, waarvan de waarde afhankelijk is van één of meer onderliggende primaire financiële instrumenten. Derivaten bevatten rechten en verplichtingen waardoor één of meer van de financiële risico's waaraan de onderliggende primaire financiële instrumenten onderhevig zijn tussen partijen worden overgedragen. Derivaten leiden bij het aangaan van de transactie niet of tot een relatief gering vermogensbeslag. Basisvormen van derivaten zijn swaps, forwards, futures en opties. Het onderliggende primaire financiële instrument kan onder meer een valutaproduct, een aandelenproduct of een renteproduct zijn.

Het pensioenfonds maakt gebruik van de volgende derivaten: valutaswaps, valutatermijncontracten, aandelenputopties, aandelenfutures, interest rate swaps en obligatiefutures.

Een valutaswap is een contract waarbij wordt overeengekomen om een bedrag in een bepaalde valuta te ruilen tegen een gelijkwaardig bedrag in een andere valuta met de verplichting om de betrokken valuta weer terug te ruilen op een vooraf vastgestelde datum en tegen een vooraf vastgestelde (termijn)koers. Bij een langlopende valutaswap worden gedurende de looptijd ook rentestromen uitgewisseld. Bij een kortlopende valutaswap worden geen rentestromen uitgewisseld, maar wordt het renteververschil verrekend in de termijnkoers.

Een valutatermijncontract is een contract waarbij de verplichting wordt aangegaan om een bepaalde valuta te verkopen en een andere valuta te kopen op een vooraf vastgestelde datum en tegen een vooraf vastgestelde (termijn)koers.

Een putoptie op aandelen is een contract waarbij de koper het recht heeft om een overeengekomen aantal aandelen te verkopen gedurende een vooraf vastgestelde periode tegen een vooraf vastgestelde prijs. De onderliggende waarde kan ook een aandelenindex zijn. Tegenover het recht van de koper staat een verplichting van de verkoper. Voor het recht betaalt de koper een prijs (optiepremie).

Een aandelenfuture is een op een beurs verhandelbaar termijncontract met verplichte levering van aandelen op een vooraf vastgestelde datum en tegen een vooraf vastgestelde prijs. Naast futures met als onderliggende waarde een specifiek aandeel bestaan ook aandelenindexfutures. Dit zijn futures met als onderliggende waarde een bepaalde aandelenindex. Het verschil tussen het niveau van de aandelenindex dat is vastgelegd in het futurecontract en het werkelijke niveau van de index wordt afgerekend (cash settlement).

Een interest rate swap of renteswap is een contract waarbij wordt overeengekomen om gedurende een vooraf vastgestelde periode rentestromen in dezelfde valuta te ruilen. Bij de meeste renteswaps wordt een variabele rente geruild tegen een vaste rente. De variabele rente is gebaseerd op de geldmarktrente, waarbij als referentie Euribor of Eonia wordt gehanteerd. De vaste rente is meestal gebaseerd op de marktrente van staatsobligaties.

Een obligatiefuture is een op een beurs verhandelbaar termijncontract met verplichte levering van fictieve staatsobligaties op een vooraf vastgestelde datum en tegen een vooraf vastgestelde prijs. Veel voorkomende obligatiefutures in de Europese handel zijn Bundfutures. De onderliggende waarde van een Bundfuture is een fictieve Duitse staatsobligatie met een looptijd van 10 jaar. Het verschil tussen de prijs van de obligatie die is vastgelegd in het futurecontract en de werkelijke prijs wordt afgerekend (cash settlement).

Derivaten worden gewaardeerd tegen marktwaarde. Voor beursgenoteerde contracten is dit de beursprijs per balansdatum. Voor niet-beursgenoteerde contracten is de waardering gebaseerd op recente marktinformatie (zoals valutakoersen, rentecurves en indexen), als input voor de gehanteerde gangbare waarderingmodellen.

Deelnemingen

Deelnemingen worden gewaardeerd tegen nettovermogenswaarde.

Vorderingen

Vorderingen worden gewaardeerd tegen geamortiseerde kostprijs onder aftrek van eventuele bijzondere waardeverminderingen, indien sprake is van oninbaarheid. De geamortiseerde kostprijs komt in het algemeen overeen met de nominale waarde.

Liquide middelen

Liquide middelen worden opgenomen voor de nominale waarde.

Voorziening pensioenverplichtingen

De voorziening pensioenverplichtingen wordt actuarieel berekend en wordt vastgesteld op basis van de nominaal verworven pensioenrechten, voor zover zij onvoorwaardelijk zijn. Dit betekent dat de voorwaardelijke toekomstige indexering niet in de voorziening is begrepen, maar de op balansdatum toegezegde indexering wel in de voorziening wordt opgenomen. De pensioenverplichtingen worden contant gemaakt tegen de door DNB vastgestelde en gepubliceerde rentetermijnstructuur per balansdatum.

De voorziening met betrekking tot ouderdomspensioen en partnerpensioen is de contante waarde van de beste inschatting van de toekomstige uitgaande kasstromen die voortvloeien uit de tot

balansdatum opgebouwde onvoorwaardelijke pensioenrechten. Daarin is begrepen de toekomstige premievrije pensioenopbouw van arbeidsongeschikte deelnemers.

De voorziening met betrekking tot arbeidsongeschiktheidspensioen is de contante waarde van de verwachte uitgaande kasstromen die voortvloeien uit de verplichtingen aan bij het pensioenfonds aangemelde arbeidsongeschikte deelnemers, nog niet aangemelde arbeidsongeschikte deelnemers en zieke deelnemers die naar verwachting arbeidsongeschikt zullen worden verklaard. De voorziening voor nog niet aangemelde arbeidsongeschikte deelnemers en zieke deelnemers is gelijk aan som van de in de jaarpremie van het verslagjaar en de jaarpremie van het vorige jaar begrepen opslag voor het risico van arbeidsongeschiktheid. De belangrijkste actuariële grondslagen en veronderstellingen zijn:

- rekenrente actuele rentetermijnstructuur DNB (ongewijzigd);
- levensverwachting volgens prognosetafels AG 2016 met actuele fondsspecifieke leeftijds- en sekseafhankelijke correctiefactoren gebaseerd op het Towers Watson model 2016 (2015: prognosetafels AG 2014 en correctiefactoren Towers Watson model 2014);
- partnerfrequentie actieve en gewezen deelnemers 100% (ongewijzigd);
- verschil leeftijd man en vrouw tweeënhalf jaar (ongewijzigd);
- excassokosten 1,9% van de voorziening (ongewijzigd).

Uit de door DNB vastgestelde en gepubliceerde rentetermijnstructuur ultimo 2016 kan voor het pensioenfonds een gemiddelde rekenrente van 1,4% worden afgeleid (2015: 1,8%).

De voor de berekening van de voorziening pensioenverplichtingen gehanteerde rentetermijnstructuur DNB betreft voor looptijden tot en met 20 jaar de marktrente op de interbancaire swapmarkt. Voor looptijden langer dan 20 jaar wordt de swapcurve per balansdatum aangepast door de onderliggende éénjaarsforwardrente te extrapoleren naar een lange termijn verwacht renteniveau, de zogenoemde ultimate forward rate (UFR). De UFR wordt vastgesteld als 120-maands voortschrijdend gemiddelde van de werkelijke 1-jaar 20-jaarsforwardrentes. In de door DNB gevolgde methodiek beweegt de rente vanaf 21 jaar geleidelijk in de richting van de UFR, doordat de forwardrente wordt gemiddeld met de UFR.

Schulden

Schulden worden gewaardeerd tegen geamortiseerde kostprijs, die in het algemeen overeenkomt met de nominale waarde.

Grondslagen voor de resultaatbepaling

Algemeen

De grondslagen voor resultaatbepaling vloeien voor het merendeel voort uit de voor de beleggingen en de voorziening pensioenverplichtingen gehanteerde waarderingsgrondslagen. Voor een aantal posten worden de grondslagen voor resultaatbepaling hierna (nader) uiteengezet.

Directe beleggingsopbrengsten

Rente wordt ten gunste van het resultaat gebracht in de periode waarop deze betrekking heeft. Dividend wordt in de rekening van baten en lasten verwerkt op het moment van beschikbaarstelling.

Premies

Premies worden ten gunste van het resultaat gebracht in de periode waarin de daarmee samenhangende pensioenrechten worden opgebouwd. Premiekortingen en extra premies worden verwerkt in de periode waarin aan de voorwaarden volgens de uitvoeringsovereenkomst wordt voldaan.

Waardeoverdrachten

Waardeoverdrachten worden in de rekening van baten en lasten opgenomen op het moment van overdracht van de pensioenverplichtingen.

Mutatie voorziening pensioenverplichtingen

Pensioenopbouw

De pensioenopbouw wordt toegerekend aan de periode waarin de opbouw van de pensioenrechten plaatsvindt. De verplichtingen met betrekking tot arbeidsongeschiktheidspensioen worden opgenomen in de periode waarin deze ontstaan. De toekomstige premievrije pensioenopbouw van arbeidsongeschikte deelnemers wordt ten laste van het resultaat gebracht in de periode waarin de arbeidsongeschiktheid ontstaat.

Indexering

De toevoeging aan de voorziening pensioenverplichtingen uit hoofde van indexering wordt in de rekening van baten en lasten opgenomen in de periode waarin het bestuursbesluit wordt genomen.

Rentetoevoeging voorziening pensioenverplichtingen

De pensioenverplichtingen worden contant gemaakt tegen de door DNB vastgestelde en gepubliceerde rentetermijnstructuur per balansdatum. Aan de voorziening pensioenverplichtingen wordt rente toegevoegd op basis van de éénjaarsrente volgens deze rentetermijnstructuur primo verslagperiode. De rentetoevoeging wordt berekend over het gemiddelde van de stand van de voorziening primo periode en de stand van de voorziening ultimo periode, de laatste exclusief het effect van de indexering.

Wijziging rekenrente

Het effect van de verandering van de rekenrente op de voorziening pensioenverplichtingen wordt ultimo verslagperiode in de rekening van baten en lasten opgenomen.

Onttrekking pensioenuitkeringen en pensioenuitvoeringskosten

De vrijval van de voorziening pensioenverplichtingen wordt ten gunste van de rekening van baten en lasten gebracht in de periode waarin de lasten bij de berekening van de voorziening waren voorzien.

Pensioenrechten waardeoverdrachten

De met waardeoverdrachten samenhangende toevoeging en onttrekking aan de voorziening pensioenverplichtingen worden in de rekening van baten en lasten opgenomen op het moment van overdracht van de pensioenverplichtingen.

Wijziging actuariële grondslagen

Het effect van wijzigingen in de actuariële grondslagen op de voorziening pensioenverplichtingen wordt ultimo verslagperiode in de rekening van baten en lasten opgenomen.

Pensioenuitkeringen

Pensioenuitkeringen worden in de rekening van baten en lasten opgenomen in de periode waarop zij betrekking hebben.

Kosten

Kosten worden ten laste van het resultaat gebracht in de periode waarop zij betrekking hebben.

Grondslagen voor het kasstroomoverzicht

Het kasstroomoverzicht wordt opgesteld volgens de directe methode. Dit houdt in dat alle ontvangsten en uitgaven ook als zodanig worden gepresenteerd. Onderscheid wordt gemaakt tussen kasstromen uit pensioenactiviteiten en kasstromen uit beleggingsactiviteiten.

Kasstromen in vreemde valuta worden omgerekend tegen de koers op transactiedatum.

Onder liquide middelen worden verstaan banktegoeden die niet het karakter hebben van beleggingen.

Toelichting op de balans

(bedragen in miljoenen euro's)

Activa

1 Vastgoed

	2016	2015
Beursgenoteerd	132,1	145,1
Niet-beursgenoteerd	147,3	123,8
Totaal	279,4	268,9

De samenstelling van de (onderliggende) portefeuille vastgoed per sector is als volgt:

Winkels	87,0	83,7
Kantoren	69,2	66,6
Bedrijfsruimten	32,1	30,9
Woningen	47,5	45,7
Overig	43,6	42,0
Totaal	279,4	268,9

De samenstelling naar regio is als volgt:

Europa	139,3	140,4
Verenigde Staten	80,5	75,9
Azië	59,6	52,6
Totaal	279,4	268,9

De volgende (onderliggende) beleggingen maken meer dan 5% uit van de totale vastgoedportefeuille:

Tuckerman US REIT Index CTF Fund	16,7	24,5
RREEF America REIT II Inc	14,2	11,9

Blue Sky vastgoedfondsen waarin het pensioenfonds participeert, hebben een deel van de portefeuille uitgeleend. Voor dat deel hebben deze vastgoedfondsen alleen het economisch eigendom. Het aandeel van het pensioenfonds in deze in bruikleen gegeven vastgoedaandelen bedraagt totaal EUR 1,3 miljoen (2015: EUR 3,4 miljoen). Voor het risico van niet-teruglevering zijn staatsobligaties met ten minste een AA-rating verkregen tot een bedrag van totaal EUR 1,4 miljoen (2015: EUR 3,9 miljoen). Deze zekerheden zijn niet in de balans opgenomen.

2 Aandelen

	2016	2015
Beursgenoteerd	1.299,0	1.025,9
Niet-beursgenoteerd (private equity)	42,2	27,5
Totaal	1.341,2	1.053,4

De aandelenportefeuille kan als volgt worden gespecificeerd per sector:

Financiële instellingen	291,4	340,9
Informatietechnologie	177,3	109,6
Energie	65,7	37,8
Telecommunicatie	58,3	46,6
Consument cyclisch	156,0	122,6
Consument defensief	141,9	101,3
Industrie	147,1	107,2
Basismaterialen	94,6	52,2
Gezondheidszorg	125,2	95,9
Nutsbedrijven	56,5	39,3
Overig	27,2	-
Totaal	1.341,2	1.053,4

De samenstelling naar regio is als volgt:

Europa	429,8	365,4
Verenigde Staten	382,3	295,3
Canada	42,1	32,3
Japan	84,2	102,4
Overig Pacific	85,5	41,3
Opkomende markten	317,3	216,7
Totaal	1.341,2	1.053,4

Het pensioenfonds heeft niet belegd in aandelen Air France-KLM.

Blue Sky aandelenfondsen waarin het pensioenfonds participeert, hebben een deel van de aandelen uitgeleend. Voor dat deel hebben de aandelenfondsen alleen het economisch eigendom. Het aandeel van het pensioenfonds in deze in bruikleen gegeven aandelen bedraagt totaal EUR 68,2 miljoen (2015: EUR 50,4 miljoen). Voor het risico van niet-teruglevering zijn staatsobligaties met ten minste een AA-rating verkregen tot een bedrag van totaal EUR 71,2 miljoen (2015: EUR 53,7 miljoen). Deze zekerheden zijn niet in de balans opgenomen.

3 Vastrentende waarden

	2016	2015
Staatsobligaties	730,9	837,1
Ondernemingsobligaties	252,3	235,2
Totaal beursgenoteerde obligaties	983,2	1.072,3
Hypothecaire leningen (woninghypotheken)	183,3	75,5
Overige onderhandse leningen	80,5	74,9
Banktegoeden in rekening-courant	2,7	7,6
Totaal	1.249,7	1.230,3

De specificatie naar rentetype is als volgt:

Inflation linked	469,6	513,0
Vaste rente	777,4	709,7
Variabele rente	2,7	7,6
Totaal	1.249,7	1.230,3

Een deel van de onderliggende hypothecaire leningen (woninghypotheken) heeft een variabele rente. Door middel van rentederivaten wordt deze variabele rente omgezet in een vaste rente.

De resterende looptijd gebaseerd op de contractuele aflossingsdata is als volgt:

Korter dan 1 jaar	192,8	88,7
Vanaf 1 jaar tot 5 jaar	277,1	280,6
Vanaf 5 jaar tot 10 jaar	372,5	395,0
Vanaf 10 jaar tot 20 jaar	244,8	276,3
Vanaf 20 jaar tot 30 jaar	144,0	127,7
Vanaf 30 jaar tot 40 jaar	14,8	44,5
Langer dan 40 jaar	3,7	17,5
Totaal	1.249,7	1.230,3

De kredietwaardigheid van de portefeuille kan als volgt worden weergegeven:

	2016	2015
AAA-rating	446,1	521,8
AA-rating	156,4	207,6
A-rating	71,2	68,5
BBB-rating	139,3	155,1
Lagere rating dan BBB	248,0	192,0
Geen rating	188,7	85,3
Totaal	1.249,7	1.230,3

De onderliggende hypothecaire leningen (woninghypotheken) van EUR 183,3 miljoen (2015: EUR 75,5 miljoen) hebben geen rating en zijn dan ook begrepen in het deel van de portefeuille vastrentende waarden zonder rating. In woninghypotheken wordt belegd door middel van participaties in een tweetal beleggingsfondsen. Deze beleggingsfondsen hebben evenmin een officiële rating. Op basis van een intern model van de beheerders van de beleggingsfondsen is de indicatieve rating AA.

De samenstelling naar regio is als volgt:

	2016	2015
Europa	589,6	591,6
Verenigde Staten	349,1	350,1
Opkomende markten	234,2	207,2
Overig	76,8	81,4
Totaal	1.249,7	1.230,3

De volgende onderliggende beleggingen van de Blue Sky obligatiefondsen maken meer dan 5% uit van de totale obligatieportefeuille:

Staatsobligaties Duitsland	157,2	174,8
Staatsobligaties Frankrijk	131,2	145,0
Staatsobligaties Verenigde Staten	91,3	133,0
AeAM Dutch Mortgage Fund	147,1	57,6

Het pensioenfonds heeft niet belegd in obligaties KLM of obligaties Air France-KLM.

Van de vastrentende waarden heeft een bedrag van EUR 1,6 miljoen (2015: EUR 6,8 miljoen) betrekking op saldi op margin accounts die worden aangehouden in verband met derivatenposities. De saldi op deze bankrekeningen staan niet ter vrije beschikking van het pensioenfonds.

Een deel van de onderliggende obligatieportefeuille met een totale marktwaarde van EUR 65,1 miljoen (2015: EUR 37,5 miljoen) is gestort in een gesepareerd depot als zekerheid voor derivaten met een negatieve marktwaarde. Deze obligaties staan niet ter vrije beschikking van het pensioenfonds.

4 Derivaten

Derivaten met een positieve marktwaarde zijn als een actiefpost in de balans opgenomen en derivaten met een negatieve marktwaarde zijn onder de verplichtingen opgenomen.

	Activa	Passiva	Totaal
2016			
Valutaderivaten	17,3	-74,9	-57,6
Aandelenderivaten	-	-	-
Rentederivaten	64,4	-7,2	57,2
Totaal	81,7	-82,1	-0,4
2015			
Valutaderivaten	18,7	-18,8	-0,1
Aandelenderivaten	3,1	-0,2	2,9
Rentederivaten	52,4	-34,8	17,6
Totaal	74,2	-53,8	20,4

Het volgende overzicht geeft inzicht in de portefeuille derivaten per balansdatum:

	Contract- omvang	2016 Markt- waarde	Contract- omvang	2015 Markt- waarde
Valutaswaps en valutatermijncontracten				
Gekocht	9,9	0,4	151,2	3,0
Verkocht	1.416,2	-58,0	1.416,0	-3,1
Aandelenfutures				
Gekocht	-	-	18,7	0,4
Verkocht	-	-	9,9	-0,2
Aandelenindexopties (average price putoptie)				
Gekocht	55,0	-	105,0	2,7
Interest rate swaps				
Gekocht	540,9	57,2	540,9	17,6
Obligatiefutures				
Verkocht	-	-	5,8	-

Valutaderivaten zijn in dit overzicht aangeduid als verkocht indien de positie in euro's long is en de positie in vreemde valuta's short is. Deze contracten zijn afgesloten met het doel om het valutarisico af te dekken.

Als gekocht aangeduide interest rate swaps zijn zogenoemde receiver swaps, waarbij een vaste rente wordt ontvangen en een variabele rente wordt betaald. Door middel van de interest rate swaps wordt het rentemismatchrisico verkleind.

De aandelenputopties betreffen average price putopties (putopties op een wereldwijd mandje met aandelen, waarbij de waarde op expiratedatum gelijk is aan nihil of het positieve verschil tussen de uitoefenprijs en de gemiddelde prijs gedurende een bepaalde periode). De aandelenputopties dienen ter afdekking van het aandelenmarktrisico.

De aandelenfutures betreffen Eurostoxx 50 futures (future op een index die is samengesteld uit een mandje met de 50 belangrijkste aandelen in de eurozone) en S&P 500 futures (future op een index die is samengesteld uit een mandje met de 500 belangrijkste Amerikaanse aandelen). De obligatiefutures betreffen Bundfutures (future op een mandje met de 10 meest recente tienjarige Duitse staatsleningen). Door middel van de futures werd op efficiënte wijze een long positie of een short positie in de onderliggende waarden ingenomen. Deze contracten waren afgesloten in het kader van een tactische assetallocatiebeslissing. De waardeveranderingen van futures worden dagelijks afgerekend, zodat de waarde per balansdatum gering is.

De valutaswaps, valutatermijncontracten, aandelenputopties en interest rate swaps zijn niet-beursgenoteerde contracten. De aandelenfutures en obligatiefutures waren beursgenoteerde contracten.

Alle valutaderivaten hebben een looptijd korter dan een jaar.

De looptijden van de gekochte aandelenputopties zijn als volgt:

	Contract- omvang	2016 Markt- waarde	Contract- omvang	2015 Markt- waarde
Looptijd tot april 2016	-	-	50,0	2,6
Looptijd tot april 2017	55,0	-	55,0	0,1
Totaal	55,0	-	105,0	2,7

De portefeuille gekochte interest rate swaps is als volgt samengesteld naar looptijden:

Korter dan 10 jaar	-	-	-	-
Vanaf 10 jaar tot 20 jaar	295,2	20,1	130,0	19,0
Vanaf 20 jaar tot 30 jaar	207,7	26,0	360,5	-7,5
Vanaf 30 jaar tot 40 jaar	38,0	11,1	50,4	6,1
Langer dan 40 jaar	-	-	-	-
Totaal	540,9	57,2	540,9	17,6

De volgende tegenpartijen maken meer dan 5% uit van de totale (positieve) marktwaarde van de derivatenportefeuille:

	2016	2015
Morgan Stanley	61,1	57,6
Royal Bank of Scotland	10,1	10,4
ABN Amro	5,3	1,1
Société Générale	0,2	4,1

Voor derivatencontracten met een positieve marktwaarde zijn zekerheden verkregen tot een bedrag van totaal EUR 60,8 miljoen (2015: EUR 62,5 miljoen). Voor derivatencontracten met een negatieve marktwaarde zijn zekerheden gegeven tot een bedrag van totaal EUR 65,1 miljoen (2015: EUR 37,5 miljoen).

5 Deelnemingen

Onder deelnemingen is opgenomen het 33,3% belang in Blue Sky Group Holding B.V., statutair gevestigd in Amstelveen.

	2016	2015
Totaal	4,5	4,3

De mutaties zijn als volgt:

Balanswaarde begin van het jaar	4,3	3,6
Kapitaalstorting	-	0,5
Resultaat	0,2	0,2
Balanswaarde eind van het jaar	4,5	4,3

6 Vorderingen en overlopende activa

	2016	2015
Werkgever	16,6	21,5
Dividenden	0,2	-
Bronbelastingen	0,4	0,5
Overige vorderingen en overlopende activa	-	0,4
Totaal	17,2	22,4

De vorderingen hebben voor het overgrote deel een resterende looptijd korter dan een jaar.

7 Liquide middelen

Liquide middelen worden onderscheiden van banktegoeden die het karakter hebben van beleggingen of direct beschikbaar zijn om te worden belegd. Deze posten zijn begrepen in vastrentende waarden.

	2016	2015
Banktegoeden in rekening-courant	0,6	0,5
Totaal	0,6	0,5

Het pensioenfonds heeft een kredietfaciliteit bij de huisbankier van EUR 35,0 miljoen (2015: EUR 35,0 miljoen).

Passiva

8 Stichtingskapitaal en reserves	Bestemmings-reserve	Overige reserves	Totaal
2016			
Stand begin van het jaar	7,3	161,5	168,8
Resultaat	0,4	1,5	1,9
Stand eind van het jaar	7,7	163,0	170,7
2015			
Stand begin van het jaar	7,0	310,5	317,5
Resultaat	0,3	-149,0	-148,7
Stand eind van het jaar	7,3	161,5	168,8

Het stichtingskapitaal bedraagt (ongewijzigd) EUR 45,38 en is gestort bij oprichting.

De bestemmingsreserve betreft een toeslagreserve bestemd voor de financiering van de aanvullende indexering van de pensioenrechten van actieve deelnemers. Indien in enig jaar aan actieve deelnemers minder basisindexering wordt toegekend dan de indexering die wordt toegekend aan gewezen deelnemers en pensioengerechtigden, wordt de hieruit voortvloeiende besparing toegevoegd aan de toeslagreserve voor actieve deelnemers.

In verband met de wettelijke beperkingen en bestaande onduidelijkheid inzake bestemmingsreserves bestemd voor indexering onder het nFTK dat van kracht is vanaf 1 januari 2015, is besloten om vooralsnog geen toevoegingen en/of onttrekkingen aan deze bestemmingsreserve te doen, behoudens rentetoevoeging.

De toeslagreserve voor actieve deelnemers blijft buiten beschouwing bij de bepaling van het aanwezig vermogen ten behoeve van de solvabiliteitstoets van DNB.

De vermogenspositie wordt toegelicht in de risicoparagraaf op pagina 84 tot en met 93.

9 Voorziening pensioenverplichtingen voor risico pensioenfonds

De voorziening pensioenverplichtingen is als volgt samengesteld:

	Aantal	2016 Bedrag	Aantal	2015 Bedrag
Actieve deelnemers	9.132	2.041,8	9.247	1.846,8
Arbeidsongeschikte deelnemers	205	89,2	208	87,8
Gewezen deelnemers	2.702	153,2	2.416	135,8
Ingegaan ouderdompensioen	1.036	332,2	898	263,7
Ingegaan partnerpensioen	60	21,8	55	19,8
Ingegaan wezenpensioen	46	0,4	48	0,4
Totaal pensioenuitkeringen	13.181	2.638,6	12.872	2.354,3
Pensioenuitvoeringskosten (excassokosten)		50,1		44,7
Totaal	13.181	2.688,7	12.872	2.399,0

De voorziening pensioenverplichtingen met betrekking tot arbeidsongeschikte deelnemers bestaat uit:

	2016	2015
Opgebouwde pensioenrechten	69,1	67,1
Toekomstige premievrije opbouw pensioenrechten	8,2	7,6
Ingegaan arbeidsongeschiktheidspensioen	6,7	7,3
Totaal arbeidsongeschikte deelnemers	84,0	82,0
Zieke deelnemers en nog niet gemelde arbeidsongeschikte deelnemers	5,2	5,8
Totaal	89,2	87,8

De waarde van de voorziening pensioenverplichtingen naar resterende looptijd is als volgt:

Korter dan 1 jaar	31,0	26,2
Vanaf 1 jaar tot 5 jaar	162,0	138,1
Vanaf 5 jaar tot 10 jaar	307,7	269,4
Vanaf 10 jaar tot 20 jaar	810,6	732,3
Vanaf 20 jaar tot 30 jaar	735,0	661,2
Vanaf 30 jaar tot 40 jaar	439,1	391,4
Langer dan 40 jaar	203,3	180,4
Totaal	2.688,7	2.399,0

De mutaties in de voorziening pensioenverplichtingen zijn als volgt:

	2016	2015
Stand begin van het jaar	2.399,0	2.206,8
Pensioenopbouw actieve deelnemers	55,9	56,4
Individuele salarisontwikkeling	9,0	6,8
Opslag pensioenuitvoeringskosten	1,1	1,1
Inkomende waardeoverdrachten	0,4	1,5
Uitgaande waardeoverdrachten	-0,1	-0,5
Rentetoevoeging	-1,4	3,7
Wijziging rekenrente	257,8	-19,0
Indexering	-	-
Onttrekking voor pensioenuitkeringen	-34,5	-34,2
Onttrekking voor pensioenuitvoeringskosten	-0,4	-0,3
Wijziging actuariële grondslagen	4,0	177,1
Actuariële resultaten	-2,2	0,7
Overig	0,1	-1,1
Stand eind van het jaar	2.688,7	2.399,0

Uit de door DNB vastgestelde en gepubliceerde rentetermijnstructuur ultimo 2016 kan voor het pensioenfonds een gemiddelde rekenrente van 1,4% worden afgeleid. Ultimo 2015 was de afgeleide rekenrente 1,8%.

10 Schulden en overlopende passiva	2016	2015
Werkgever	30,8	30,8
Toekomstige premiekorting deelnemers	0,2	0,2
Belastingen en premies sociale verzekeringen	0,5	0,4
Pensioenuitkeringen	0,6	0,7
Overige schulden en overlopende passiva	0,7	0,3
Totaal	32,8	32,4

De schulden hebben een resterende looptijd korter dan een jaar.

Overige informatie

Beleggingen

De totale beleggingsportefeuille bedraagt EUR 2.869,9 miljoen (2015: EUR 2.573,3 miljoen) en is als volgt samengesteld:

	2016	2015
Vastgoed	279,4	268,9
Aandelen	1.341,2	1.053,4
Vastrentende waarden	1.249,7	1.230,3
Derivaten activa	81,7	74,2
Derivaten passiva	-82,1	-53,8
<hr/>		
Totaal exclusief vorderingen en schulden	2.869,9	2.573,0
Vorderingen en overlopende activa	0,6	0,5
Schulden en overlopende passiva	-0,6	-0,2
<hr/>		
Totaal	2.869,9	2.573,3

Marktwaaarde beleggingen

De marktwaaarde van de beleggingen wordt vastgesteld op basis van directe marktnoteringen, wordt afgeleid van directe marktnoteringen of wordt benaderd door middel van waardering-modellen en waarderingstechnieken.

Van directe marktnotering is sprake indien beleggingen worden verhandeld op één of meer actieve openbare markten. Hiertoe worden ook gerekend participaties in Blue Sky beleggingspools waarvan de beleggingen een directe marktnotering hebben.

Indien de waardering van beleggingen wordt afgeleid van directe marktnoteringen, worden de beleggingen gewaardeerd op basis van een model, waarbij alle inputvariabelen zijn gebaseerd op marktnoteringen. In geval van over-the-counter derivaten, zoals interest rate swaps, valutaswaps en valutatermijncontracten, betreffen deze variabelen onder meer interbancaire rentecurves, swaprentes en valutakoersen. Tot deze categorie worden ook gerekend participaties in Blue Sky beleggingspools die beleggen in andere niet-beursgenoteerde beleggingsfondsen (fund of funds) waarvan niet dagelijks de intrinsieke waarde wordt bepaald.

Indien de marktwaaarde van beleggingen wordt vastgesteld door middel van waarderingmodellen en waarderingstechnieken, worden de inputvariabelen geschat door externe deskundigen in verband met het ontbreken van openbare marktgegevens. Tot deze categorie worden gerekend alle directe en indirecte beleggingen in niet-beursgenoteerde vastgoedfondsen en private equity fondsen, waarvan de waardering is gebaseerd op taxaties. De waardering is gebaseerd op voor deze sectoren geldende richtlijnen. Hiertoe worden ook woninghypotheken en over-the-counter aandelenopties gerekend.

De beleggingsportefeuille is als volgt ingedeeld naar de drie onderscheiden categorieën:

	Directe markt- notering	Afgeleide markt- notering	Waarderings- modellen en -technieken	Totaal
2016				
Vastgoed	132,1	-	147,3	279,4
Aandelen	1.266,3	32,7	42,2	1.341,2
Vastrentende waarden	903,5	162,9	183,3	1.249,7
Derivaten activa	-	81,7	-	81,7
Derivaten passiva	-	-82,1	-	-82,1
Totaal	2.301,9	195,2	372,8	2.869,9

2015

Vastgoed	145,1	-	123,8	268,9
Aandelen	998,2	27,7	27,5	1.053,4
Vastrentende waarden	1.008,4	146,5	75,4	1.230,3
Derivaten activa	0,4	71,1	2,7	74,2
Derivaten passiva	-0,2	-53,6	-	-53,8
Totaal	2.151,9	191,7	229,4	2.573,0

Mutaties beleggingen

De mutaties in de portefeuilles vastgoed, aandelen en vastrentende waarden zijn als volgt:

	Vastgoed	Aandelen	Vastrentende waarden	Totaal
2016				
Balanswaarde begin van het jaar	268,9	1.053,4	1.230,3	2.552,6
Aankopen	42,6	242,6	134,8	420,0
Verkopen	-48,6	-75,7	-227,8	-352,1
Waardeveranderingen	16,5	120,9	117,3	254,7
Mutatie deposito's en liquiditeiten			-4,9	-4,9
Balanswaarde eind van het jaar	279,4	1.341,2	1.249,7	2.870,3

2015

Balanswaarde begin van het jaar	258,3	1.080,8	1.075,4	2.414,5
Aankopen	40,6	86,8	317,1	444,5
Verkopen	-66,0	-197,9	-208,8	-472,7
Waardeveranderingen	36,0	83,7	44,3	164,0
Mutatie deposito's en liquiditeiten			2,3	2,3
Balanswaarde eind van het jaar	268,9	1.053,4	1.230,3	2.552,6

De mutaties in de portefeuille valutaderivaten (valutaswaps en valutatermijncontracten) zijn als volgt:

	2016	2015
Balanswaarde begin van het jaar	-0,1	-102,9
Verkopen en afwikkeling, per saldo	-18,0	223,1
Waardeveranderingen	-39,5	-120,3
Balanswaarde eind van het jaar	-57,6	-0,1
Derivaten activa	17,3	18,7
Derivaten passiva	-74,9	-18,8
Per saldo	-57,6	-0,1

De mutaties in de portefeuille aandelenderivaten zijn als volgt:

2016	Putopties	Futures	Totaal
Balanswaarde begin van het jaar	2,7	0,2	2,9
Verkopen en afwikkeling, per saldo	-2,6	1,5	-1,1
Waardeveranderingen	-0,1	-1,7	-1,8
Balanswaarde eind van het jaar	-	-	-
Derivaten activa	-	-	-
Derivaten passiva	-	-	-
Per saldo	-	-	-

2015

Balanswaarde begin van het jaar	5,5	1,3	6,8
Verkopen en afwikkeling	-	0,7	0,7
Waardeveranderingen	-2,8	-1,8	-4,6
Balanswaarde eind van het jaar	2,7	0,2	2,9
Derivaten activa	2,7	0,4	3,1
Derivaten passiva	-	-0,2	-0,2
Per saldo	2,7	0,2	2,9

De mutaties in de portefeuille rentederivaten zijn als volgt:

	Interest rate swaps	Futures	Totaal
2016			
Balanswaarde begin van het jaar	17,6	-	17,6
Verkopen en afwikkeling, per saldo	-	0,2	0,2
Waardeveranderingen	39,5	-0,2	39,3
Verandering lopende rente	0,1		0,1
Balanswaarde eind van het jaar	57,2	-	57,2
<hr/>			
Derivaten activa	64,4	-	64,4
Derivaten passiva	-7,2	-	-7,2
Per saldo	57,2	-	57,2
<hr/>			
2015			
Balanswaarde begin van het jaar	188,6	-0,6	188,0
Verkopen en afwikkeling	-134,8	1,0	-133,8
Waardeveranderingen	-34,6	-0,4	-35,0
Verandering lopende rente	-1,6		-1,6
Balanswaarde eind van het jaar	17,6	-	17,6
Derivaten activa	52,4	-	52,4
Derivaten passiva	-34,8	-	-34,8
Per saldo	17,6	-	17,6

Investerings- en stortingsverplichtingen

	2016	2015	Maximale looptijd
Vastgoed	13,9	30,7	2 jaar
Private equity	102,4	45,2	7 jaar
Totaal	116,3	75,9	

Voorwaardelijke verplichtingen

De actuariële waarde van de indexeringsachterstand bedraagt EUR 90,4 miljoen (2015: EUR 78,0 miljoen).

De door actieve deelnemers opgelopen indexeringsachterstand ten opzichte van de loonindex heeft betrekking op het volgende jaar:

Jaar	Algemene loonronde	Toegekend	Vershil
1 januari 2012	3,03%	0,00%	3,03%

De door gewezen deelnemers en pensioengerechtigden opgelopen indexeringsachterstand ten opzichte van de prijsindex heeft betrekking op de volgende jaren:

Jaar	Afgeleide prijsindex	Toegekend	Vershil
1 januari 2017	0,40%	0,00%	0,40%
1 januari 2016	0,40%	0,00%	0,40%
1 januari 2015	0,70%	0,68%	0,02%
1 januari 2014	0,90%	0,43%	0,47%
1 januari 2013	2,00%	0,00%	2,00%
1 januari 2012	2,30%	0,00%	2,30%

Jaarlijks neemt het bestuur een besluit over de indexering van de pensioenrechten, inclusief de inhaal van de ontstane indexeringsachterstand.

Het pensioenfonds vormde tot en met 31 december 2016 met Stichting Algemeen Pensioenfonds KLM, Stichting Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM, Blue Sky Group Holding B.V. en dochtermaatschappijen (BSG Pension Management B.V., BSG Asset Management B.V. en BSG Fund Management B.V.), Stichting Pensioenfonds Blue Sky Group, Eagle Fund Beheer B.V. en de Blue Sky beleggingsfondsen een fiscale entiteit voor de omzetbelasting en was hoofdelijk aansprakelijk voor de daaruit voortvloeiende belastingverplichtingen. De fiscale entiteit is per 1 januari 2017 beëindigd.

Risicobeheer

In het bestuursverslag worden de belangrijke risico's die het pensioenfonds loopt besproken en wordt ingegaan op het beleid dat wordt gevoerd om deze risico's te beheersen. In deze paragraaf van de jaarrekening worden voornamelijk de financiële risico's beschreven en gekwantificeerd.

Het belangrijkste risico van het pensioenfonds is het solvabiliteitsrisico. Dit is het risico dat het fonds op lange termijn de pensioenverplichtingen niet kan nakomen. De solvabiliteit wordt gemeten aan de hand van het verschil tussen het aanwezig eigen vermogen en het vereist eigen vermogen. Daarnaast wordt de dekkinggraad als solvabiliteitsratio gehanteerd.

Het vereist eigen vermogen wordt in beginsel berekend op basis van een scenarioanalyse zoals gebruikt in de standaardmethode voor de solvabiliteitstoets van DNB. Het standaardmodel is aangevuld met een intern model voor financiële instrumenten die niet goed passen in het standaardmodel.

Het tekort van het aanwezig eigen vermogen ten opzichte van het vereist eigen vermogen bedraagt EUR 571,2 miljoen (2015: tekort EUR 504,7 miljoen):

	2016	2015
Vereiste buffers		
• Rentemismatchrisico	155,2	170,7
• Vastgoedrisico en aandelenrisico	546,2	482,4
• Valutarisico	139,5	99,3
• Commodityrisico	-	-
• Kredietrisico	134,1	119,5
• Verzekeringstechnisch risico	130,0	119,7
• Liquiditeitsrisico	-	-
• Concentratierisico	-	-
• Operationeel risico	-	-
• Actief risico	67,5	60,4
Totaal	67,5	60,4,0
Diversificatie van risico's	-438,3	-385,8
Totaal vereist eigen vermogen	-370,8	-325,4
Aanwezig eigen vermogen	163,0	161,5
Tekort	571,2	504,7

Het vereist eigen vermogen van EUR 734,2 miljoen (2015: EUR 666,2 miljoen) is gebaseerd op de strategische beleggingsportefeuille ultimo verslagjaar.

Het aanwezig eigen vermogen ten behoeve van de solvabiliteitstoets van DNB is als volgt berekend:

	2016	2015
Totaal stichtingskapitaal en reserves	170,7	168,8
Af: toeslagreserve voor actieve deelnemers	-7,7	-7,3
Aanwezig eigen vermogen FTK	163,0	161,5

Op grond van het Besluit financieel toetsingskader pensioenfondsen (FTK) mag de toeslagreserve niet tot de aanwezige solvabiliteit worden gerekend. De bestemmingsreserve blijft ook voor de berekening van de dekkingsgraad buiten beschouwing.

De aldus berekende nominale dekkingsgraad bedraagt 106,1% (2015: 106,7%). De nominale dekkingsgraad is de verhouding tussen de netto activa en de voorziening pensioenverplichtingen. De met het vereist vermogen overeenkomende dekkingsgraad bedraagt 127,3% (2015: 127,8%).

Het vereist eigen vermogen, berekend op basis van de feitelijke beleggingsportefeuille, bedraagt EUR 756,5 miljoen (2015: EUR 631,5 miljoen). De hiermee overeenkomende dekkingsgraad bedraagt 128,1% (2015: 126,3%). Het vermogenstekort op basis van de feitelijke portefeuille bedraagt EUR 593,5 miljoen (2015: tekort EUR 470,0 miljoen).

Het minimaal vereist eigen vermogen bedraagt EUR 111,9 miljoen (2015: EUR 100,8 miljoen). Dit komt overeen met een nominale dekkingsgraad van 104,2% (2015: 104,2%).

Per 1 januari 2015 is met de invoering van het nFTK de zogenoemde beleidsdekkingsgraad geïntroduceerd, gedefinieerd als de (voortschrijdend) gemiddelde nominale dekkingsgraad van de laatste 12 maanden. De beleidsdekkingsgraad ultimo verslagjaar bedraagt 100,0% (2015: 108,5%).

De beleidsdekkingsgraad is in het kader van het nFTK bepalend voor:

- de toetsing aan het (strategisch) vereist eigen vermogen;
- het toepassen van eventuele kortingen;
- het indexeringsbeleid.

Op basis van de toetsing van de beleidsdekkingsgraad aan de met het (strategisch) vereist vermogen overeenkomende dekkingsgraad wordt vastgesteld of het pensioenfonds in een tekortsituatie verkeert en een herstelplan moet indienen bij DNB. Het herstelplan wordt jaarlijks geactualiseerd.

De ontwikkeling van de nominale dekkingsgraad kan als volgt worden geanalyseerd:

	2016	2015
Nominale dekkingsgraad begin van het jaar	106,7%	114,1%
Premies	-0,5%	-0,7%
Pensioenuitkeringen	0,4%	0,5%
Indexering pensioenrechten	0,0%	0,0%
Wijziging rekenrente voorziening pensioenverplichtingen	-10,3%	1,0%
Resultaat beleggingen en verplichtingen	11,0%	0,3%
Wijziging actuariële grondslagen	-0,1%	-8,5%
Overige oorzaken	-1,1%	0,0%
Nominale dekkingsgraad eind van het jaar	106,1%	106,7%

Het pensioenfonds heeft ingevolge artikel 138 Pensioenwet in 2016 het bestaande herstelplan geactualiseerd en het geactualiseerde herstelplan ingediend bij DNB. Het herstelplan is goedgekeurd door DNB. In het actuele herstelplan is uitgewerkt hoe het pensioenfonds binnen de wettelijke termijn van 11 jaar vanaf 1 januari 2016 weer beschikt over het strategisch vereist vermogen getoetst aan de beleidsdekkingsgraad. Volgens het herstelplan wordt binnen de termijn van 11 jaar de tekortsituatie opgelost. De belangrijkste bron voor herstel van de dekkingsgraad is het verwachte overrendement (verschil tussen het behaalde rendement op de beleggingen en de benodigde rentetoevoeging aan de voorziening pensioenverplichtingen). Gedurende de eerste jaren van de looptijd van het herstelplan kan het pensioenfonds naar verwachting niet volledig indexeren. Hierbij volgt het pensioenfonds het reguliere sturingsbeleid overeenkomstig de wettelijke eisen (het zogenoemde toekomstbestendig indexeren).

De ontwikkeling van de dekkingsgraad in het verslagjaar ten opzichte van de prognose volgens het herstelplan is als volgt:

	2016		2015	
	Realisatie	Herstelplan	Realisatie	Herstelplan
Nominale dekkingsgraad begin van het jaar	106,7%	106,7%	114,1%	114,1%
Premies	-0,5%	-0,5%	-0,7%	-0,5%
Pensioenuitkeringen	0,4%	0,1%	0,5%	0,1%
Indexering pensioenrechten	0,0%	0,0%	0,0%	-0,1%
Wijziging rekenrente pensioenverplichtingen	-10,3%	0,0%	1,0%	0,0%
Resultaat beleggingen en verplichtingen	11,0%	5,1%	0,3%	4,9%
Wijziging actuariële grondslagen	-0,1%	0,0%	-8,5%	-5,8%
Overige oorzaken	-1,1%	-0,1%	0,0%	-0,2%
Nominale dekkingsgraad eind van het jaar	106,1%	111,3%	106,7%	112,5%

De gemiddelde rekenrente behorend bij de verwachte kasstromen van de pensioenuitkeringen is in 2016 gedaald van 1,8% tot 1,4%. In het herstelplan wordt uitgegaan van een onveranderde

rentetermijnstructuur DNB. Het over 2016 behaalde rendement van 10,2% is veel hoger dan het in het herstelplan verwachte rendement van 4,7%.

In het eerste kwartaal van 2017 is een geactualiseerd herstelplan op basis van de vermogenspositie ultimo verslagjaar bij DNB ingediend. Hierin zijn geen nieuwe herstelmaatregelen opgenomen.

Voor het bepalen van de reële dekkingsgraad worden de pensioenverplichtingen contant gemaakt tegen de reële rente. De reële rente wordt berekend door de nominale rente te verminderen met de geschatte inflatiecomponent. De als basis voor de reële rentecurve gehanteerde nominale rentecurve is daarmee gelijk aan de rentetermijnstructuur DNB. De geschatte inflatiecomponent, de break-even inflatie, wordt bepaald door euro inflation linked staatsobligaties, die gekoppeld zijn aan de Europese Harmonized Inflation Consumer Price (excluding tobacco) inflatie-index, te vergelijken met nominale euro staatsobligaties van vergelijkbare looptijden. Hierbij wordt zoveel mogelijk gewerkt met obligaties van de hoogst beschikbare kredietwaardigheid. De looninflatie wordt gelijk verondersteld aan de prijsinflatie.

De reële dekkingsgraad bedraagt 71,6% (2015: 75,6%) en is gebaseerd op een afgeleide reële rekenrente van negatief 0,3% (2015: 0,3%).

De ontwikkeling van de reële dekkingsgraad kan als volgt worden geanalyseerd:

	2016	2015
Reële dekkingsgraad begin van het jaar	75,6%	80,1%
Premies	-0,6%	-0,5%
Pensioenuitkeringen	0,1%	0,3%
Indexering pensioenrechten	0,3%	0,0%
Wijziging rekenrente rentedeel	-7,4%	0,5%
Wijziging rekenrente inflatiedeel	-3,6%	-0,2%
Resultaat beleggingen en verplichtingen	7,8%	0,3%
Wijziging actuariële grondslagen	0,2%	-4,7%
Overige oorzaken	-0,8%	-0,2%
Reële dekkingsgraad eind van het jaar	71,6%	75,6%

De reële dekkingsgraad geeft een indicatie van het vermogen van het pensioenfonds om in de toekomst de pensioenuitkeringen te verhogen (indexeren) ter compensatie van de inflatie.

Met de invoering van het nFTK is een hiervan afwijkende wettelijke definitie van de reële dekkingsgraad geïntroduceerd, waarbij rekening wordt gehouden met een verwacht toekomstig overrendement. De wettelijke reële dekkingsgraad van het pensioenfonds bedraagt 81,3% (2015: 87,3%).

Het solvabiliteitsrisico wordt hierna toegelicht aan de hand van de in de solvabiliteitstoets van DNB onderkende risico's. Met uitzondering van het operationele risico, worden deze risico's aangemerkt als financiële risico's.

Rentemismatchrisico

Rentemismatchrisico is het verschil in rentegevoeligheid tussen de portefeuille vastrentende waarden (voornamelijk obligaties) en de pensioenverplichtingen. De rentegevoeligheid van de

verplichtingen is als gevolg van de langere looptijden hoger dan die van de portefeuille obligaties. Een daling van de marktrente leidt tot een stijging van de waarde van de pensioenverplichtingen, die slechts voor een deel wordt gecompenseerd door een stijging van de waarde van de portefeuille obligaties.

Door afdekking van het rentemismatchrisico is de vermogenspositie van het pensioenfonds minder gevoelig voor de ontwikkeling van de marktrente. Het rentemismatchrisico wordt voor een deel beperkt door belegging in obligaties met een relatief lange rentevastperiode. Het rentemismatchrisico wordt verder afgedekt door middel van interest rate swaps.

Het volgende overzicht van de looptijden van de portefeuille vastrentende waarden (nagenoeg alleen obligaties), de technische voorziening en de portefeuille interest rate swaps geeft op hoofdlijnen inzicht in het rentemismatchrisico:

	Vastrentende waarden	Technische voorziening	Positie vóór rente- derivaten	Interest rate swaps	Netto positie
2016					
Korter dan 1 jaar	192,8	-31,0	161,8	-540,9	-379,1
Vanaf 1 jaar tot 5 jaar	277,1	-162,0	115,1	-	115,1
Vanaf 5 jaar tot 10 jaar	372,5	-307,7	64,8	-	64,8
Vanaf 10 jaar tot 20 jaar	244,8	-810,6	-565,8	315,3	-250,5
Vanaf 20 jaar tot 30 jaar	144,0	-735,0	-591,0	233,7	-357,3
Vanaf 30 jaar tot 40 jaar	14,8	-439,1	-424,3	49,1	-375,2
Langer dan 40 jaar	3,7	-203,3	-199,6	-	-199,6
Totaal	1.249,7	-2.688,7	-1.439,0	57,2	-1.381,8
2015					
Korter dan 1 jaar	88,7	-26,2	62,5	-540,9	-478,4
Vanaf 1 jaar tot 5 jaar	280,6	-138,1	142,5	-	142,5
Vanaf 5 jaar tot 10 jaar	395,0	-269,4	125,6	-	125,6
Vanaf 10 jaar tot 20 jaar	276,3	-732,3	-456,0	149,0	-307,0
Vanaf 20 jaar tot 30 jaar	127,7	-661,2	-533,5	353,0	-180,5
Vanaf 30 jaar tot 40 jaar	44,5	-391,4	-346,9	56,5	-290,4
Langer dan 40 jaar	17,5	-180,4	-162,9	-	-162,9
Totaal	1.230,3	-2.399,0	-1.168,7	17,6	-1.151,1

De rentegevoeligheid kan worden gemeten aan de hand van de modified duration. Dit is de met de contante waarde van rente en aflossing gewogen gemiddelde looptijd in jaren. De duration mismatch is het verschil tussen de duration van de pensioenverplichtingen en de naar omvang (ten opzichte van de pensioenverplichtingen) gewogen duration van de vastrentende waarden.

De modified duration van de portefeuille vastrentende waarden, de portefeuille interest rate swaps, de pensioenverplichtingen en de duration mismatch zijn als volgt:

	2016	2015
Vastrentende waarden (op basis van markttrente)	8	9
Interest rate swaps (op basis van markttrente)	17	18
Pensioenverplichtingen (op basis van rentetermijnstructuur DNB)	21	21
Mismatch bij renteschok van 0,01%	12	11
Mismatch bij renteschok van 1,0%	13	12

Bij de berekening van de modified duration van de vastrentende waarden worden high yield bonds en emerging market debt buiten beschouwing gelaten.

De effectiviteit van de afdekking door middel van omvang en samenstelling van de portefeuille obligaties en de interest rate swaps tezamen bedraagt ultimo 2016 ongeveer 47% (2015: ongeveer 47%). Deze effectiviteit is gebaseerd op de strategische afdekking. Op basis van de feitelijke afdekking bedraagt de effectiviteit ultimo 2016 ongeveer 46% (2015: ongeveer 50%).

Hierbij moet worden opgemerkt dat de toepassing van de UFR-methodiek voor de discontering van de pensioenverplichtingen een positief effect heeft op dit percentage. Bij hantering van de markttrente voor zowel de obligaties, de interest rate swaps als de pensioenverplichtingen bedraagt de effectiviteit van de afdekking ultimo 2016 ongeveer 29% (2015: ongeveer 33%).

Als de markttrente met 1,0 procentpunt stijgt, daalt de waarde van de vastrentende waarden ongeveer met de modified duration als percentage. Een stijging van de markttrente met 1,0 procentpunt resulteert in een stijging van de gemiddelde rekenrente (rentetermijnstructuur DNB) ten behoeve van de bepaling van de pensioenverplichtingen met ongeveer 0,9 procentpunt. Daardoor daalt de waarde van de pensioenverplichtingen met ongeveer 0,9 maal de modified duration als percentage.

Een daling van de markttrente met 1,0 procentpunt resulteert in een daling van de gemiddelde rekenrente ten behoeve van de bepaling van de pensioenverplichtingen met eveneens ongeveer 0,9 procentpunt. Daardoor stijgt de waarde van de voorziening pensioenverplichtingen met ongeveer 0,9 maal de modified duration als percentage.

Bij een rentestijging daalt de waarde van de beleggingen minder dan de waarde van de voorziening pensioenverplichtingen, waardoor de dekkingsgraad verbetert. Bij een rentedaling stijgt de waarde van de beleggingen minder dan de waarde van de pensioenverplichtingen, waardoor de dekkingsgraad verslechtert.

Het effect van een daling van de rekenrente volgens de rentetermijnstructuur van DNB met 1,0 procentpunt op de nominale dekkingsgraad is een verslechtering met ongeveer 12 procentpunten (2015: ongeveer 11 procentpunten). Het effect van een stijging van deze rekenrente met 1,0 procentpunt is een verbetering van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 14 procentpunten (2015: ongeveer 13 procentpunten).

Een daling van de nominale markttrente met 1,0 procentpunt resulteert in een verslechtering van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 15 procentpunten (2015: ongeveer 14 procentpunten). Een stijging van de nominale markttrente met 1,0 procentpunt resulteert in een verbetering van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 17 procentpunten (2015: ongeveer 16 procentpunten).

Hiervoor is ervan uitgegaan dat de marktrente voor alle looptijden in gelijke mate stijgt of daalt. Er kan echter sprake zijn van verschillen in de rentebeweging voor verschillende looptijden. De lange rente kan bijvoorbeeld sterker stijgen of dalen dan de korte rente. Veranderingen in de rentecurve worden niet gemeten aan de hand van de modified duration, maar hebben wel invloed op de rentemismatch.

Vastgoedrisico en aandelenrisico

Vastgoedrisico is het risico dat de waarde van vastgoed en vastgoedaandelen verandert als gevolg van veranderingen in de desbetreffende marktprijzen. Informatie over de spreiding van de portefeuille naar sector en regio is opgenomen in de toelichting op de balanspost vastgoed. De portefeuille vastgoed maakt ongeveer 10% (2015: ongeveer 10%) uit van de totale beleggingen.

Een waardedaling van deze beleggingen met 30% resulteert in een daling van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 3 procentpunten (2015: ongeveer 3 procentpunten). Een waardestijging van deze beleggingen met 30% daarentegen resulteert in een verbetering van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 3 procentpunten (2015: ongeveer 3 procentpunten).

Aandelenrisico is het risico dat de waarde van aandelen verandert als gevolg van veranderingen in de desbetreffende marktprijzen. Informatie over de spreiding van de portefeuille naar sector en regio is opgenomen in de toelichting op de balanspost aandelen. De aandelenportefeuille maakt ongeveer 47% (2015: ongeveer 41%) uit van de totale beleggingsportefeuille.

Een waardedaling van de aandelenportefeuille met 30% resulteert in een daling van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 15 procentpunten (2015: ongeveer 13 procentpunten). Een waardestijging van de aandelenportefeuille met 30% daarentegen resulteert in een verbetering van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 15 procentpunten (2015: ongeveer 13 procentpunten).

Valutarisico

Valutarisico is het risico dat de waarde van beleggingen verandert als gevolg van veranderingen in valutakoersen.

De valutaverdeling van de beleggingen in vastgoed, aandelen en vastrentende waarden (uitgedrukt in euro's) vóór en na afdekking van het valutarisico is als volgt:

	Vastgoed	Aandelen	Vastrentende waarden	Totaal	Valutaafdekking	Nettopositie
2016						
Euro	96,5	212,5	584,5	893,5	1.348,7	2.242,2
Amerikaanse dollar	81,0	445,6	410,7	937,3	-882,5	54,8
Canadese dollar	-	47,3	20,8	68,1	-70,1	-2,0
Australische dollar	14,7	34,2	51,5	100,4	-107,3	-6,9
Japanse yen	19,1	85,3	-	104,4	-105,3	-0,9
Britse pond	21,3	116,6	40,6	178,5	-167,2	11,3
Zwitserse frank	4,3	55,1	-	59,4	-	59,4
Zweedse kroon	9,9	22,7	41,7	74,3	-73,9	0,4
Overige valuta's	32,6	321,9	99,9	454,4	-	454,4
Totaal	279,4	1.341,2	1.249,7	2.870,3	-57,6	2.812,7

	Vastgoed	Aandelen	Vast- rentende waarden	Totaal	Valuta- afdekking	Netto positie
2015						
Euro	104,7	176,3	590,6	871,6	1.264,7	2.136,3
Amerikaanse dollar	77,5	340,5	400,3	818,3	-772,6	45,7
Canadese dollar	-	32,1	20,9	53,0	-53,3	-0,3
Australische dollar	10,5	29,7	54,4	94,6	-99,0	-4,4
Japanse yen	19,9	74,8	-	94,7	-94,6	0,1
Britse pond	18,7	109,0	44,8	172,5	-176,4	-3,9
Zwitserse frank	4,7	42,9	-	47,6	-	47,6
Zweedse kroon	7,3	19,6	43,2	70,1	-68,9	1,2
Overige valuta's	25,6	228,5	76,1	330,2	-	330,2
Totaal	268,9	1.053,4	1.230,3	2.552,6	-0,1	2.552,5

Het valutarisico op beleggingen in Amerikaanse dollars, Canadese dollars, Australische dollars, Japanse yens, Britse ponden en Zweedse kronen wordt afgedekt tegen de euro door middel van valutaswaps en valutatermijncontracten. Posities in andere valuta's worden niet afgedekt. Dit betreft voornamelijk valuta's van opkomende landen.

Een daling van alle valutakoersen ten opzichte van de euro met 25% resulteert in een daling van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 5 procentpunten (2015: ongeveer 4 procentpunten). Een stijging van alle valutakoersen ten opzichte van de euro met 25% resulteert in een verbetering van de nominale dekkingsgraad met ongeveer 5 procentpunten (2015: ongeveer 4 procentpunten).

Commodityrisico

Commodityrisico is het risico dat de waarde van commoditybeleggingen verandert als gevolg van veranderingen in de marktprijzen van desbetreffende (onderliggende) grondstoffen. Het fonds belegt niet in commodities of commodityderivaten, zodat geen sprake is van commodityrisico.

Kredietrisico

Kredietrisico is het risico dat tegenpartijen hun contractuele verplichtingen aan het pensioenfonds of de beleggingsfondsen waarin het pensioenfonds participeert niet nakomen. Informatie over de kredietwaardigheid van de portefeuille op basis van credit ratings en over de spreiding van de portefeuille naar sector en regio is opgenomen in de toelichting op de balanspost vastrentende waarden. Ongeveer 36% (2015: ongeveer 42%) van de totale portefeuille heeft de hoogste rating AAA en ongeveer 12% (2015: ongeveer 17%) van de portefeuille heeft de AA-rating. In de toelichting op de derivatenposities is informatie over de daarvoor verkregen zekerheden vermeld.

Verzekeringstechnisch risico

Het belangrijkste verzekeringstechnisch risico is het langlevenrisico. Dit is het risico dat deelnemers langer blijven leven dan gemiddeld verondersteld bij de vaststelling van de premie en de berekening van de voorziening pensioenverplichtingen. Door toepassing van de AG-prognosetafels 2016 met correcties voor ervaringssterfte wordt rekening gehouden met een toekomstige verbetering van de levensverwachting. Dit neemt niet weg dat een grote mate van onzekerheid bestaat met betrekking tot de toekomstige ontwikkeling van de levensverwachting.

Een ander verzekeringstechnisch risico is het kortlevenrisico. Dit is het risico dat (gewezen) deelnemers en/of pensioengerechtigden eerder overlijden dan gemiddeld verondersteld bij de vaststelling van de risicopremie en de berekening van de voorziening pensioenverplichtingen. Dit is met andere woorden het risico dat de hiervoor ontvangen risicopremie en de hiervoor opgenomen technische voorziening onvoldoende zijn om de toekomstige uitkeringen nabestaandenpensioen en wezenpensioen te dekken. De hiervoor in de premie begrepen risicopremie en de hiervoor gevormde technische voorziening worden vastgesteld op basis van de actuele AG prognosetafels met correcties voor ervaringssterfte.

Tenslotte wordt het arbeidsongeschiktheidsrisico onderscheiden. Dit is het risico dat meer deelnemers arbeidsongeschikt worden dan gemiddeld verondersteld bij de vaststelling van de risicopremie voor arbeidsongeschiktheid, met andere woorden dat de toekomstige premievrije pensioenopbouw en het toekomstige arbeidsongeschiktheidspensioen hoger zijn dan de hiervoor ontvangen risicopremie.

Liquiditeitsrisico

Liquiditeitsrisico is het risico dat onvoldoende liquide middelen beschikbaar zijn om op korte termijn aan de verplichtingen (voornamelijk de pensioenuitkeringen) te kunnen voldoen. Dit risico is onder normale omstandigheden nagenoeg afwezig, omdat de pensioenuitkeringen voor een belangrijk deel kunnen worden voldaan uit de ontvangen premies en directe beleggingsopbrengsten en bovendien verreweg het grootste deel van de beleggingsportefeuille bestaat uit liquide vermogens-titels. Dit neemt niet weg dat ingenomen derivatenposities kunnen leiden tot de contractuele verplichting tot bijstorting. Feitelijk is het liquiditeitsrisico geen onderdeel van het solvabiliteitsrisico, namelijk het risico dat het pensioenfonds op lange termijn de pensioenverplichtingen niet kan nakomen. Het liquiditeitsrisico wordt overeenkomstig het standaardmodel van DNB op nihil gesteld.

Concentratierisico

Concentratierisico kan optreden als een goede spreiding van beleggingen of pensioenverplichtingen ontbreekt. In het standaardmodel van DNB voor de bepaling van het vereist eigen vermogen is het concentratierisico gelijkgesteld aan nihil. Het pensioenfonds voldoet aan deze veronderstelling van een voldoende gediversifieerde beleggingsportefeuille en een voldoende evenwichtige demografische opbouw van de populatie. In de toelichting op de balanspost vastrentende waarden zijn de posten die meer dan 5% uitmaken van de totale obligatieportefeuille vermeld. Duitse, Franse en Amerikaanse staatsleningen en een beleggingsfonds dat belegt in woninghypotheken maken gezamenlijk ongeveer 42% (2015: ongeveer 41%) uit van de totale portefeuille. De actiefpost derivaten heeft voor ongeveer 94% (2015: ongeveer 98%) betrekking op vier (2015: vier) tegenpartijen. De totale marktwaarde van deze contracten komt overeen met ongeveer 6% (2015: ongeveer 6%) van de marktwaarde van de portefeuille vastrentende waarden. Voor de derivatenposities zijn voldoende zekerheden verkregen. Het concentratierisico wordt overeenkomstig het standaardmodel van DNB op nihil gesteld.

Operationeel risico

Operationeel risico is het risico dat optreedt bij de uitvoering van de activiteiten als gevolg van niet afdoende of falende processen, menselijk gedrag en systemen bij de uitvoeringsorganisaties of als gevolg van externe gebeurtenissen. Het pensioenfonds besteedt de operationele activiteiten uit aan BSG Pension Management B.V., BSG Asset Management B.V. en BSG Fund Management B.V. zodat het operationele risico voornamelijk bestaat uit het risico dat de met de BSG-organisatie gemaakte afspraken niet worden nagekomen. Over de beheersing van de processen wordt verantwoording afgelegd, waarbij jaarlijks een ISAE 3402 type II-rapportage wordt overgelegd. Het operationeel risico wordt overeenkomstig het standaardmodel van DNB op nihil gesteld.

Actief risico

Actief risico is het risico dat het rendement van een beleggingsportefeuille afwijkt van de voor deze beleggingsportefeuille gehanteerde benchmark. Op basis van een ALM-studie wordt een strategische beleggingsmix bepaald. Ter beoordeling van de relatieve beleggingsresultaten wordt voor de afzonderlijke beleggingscategorieën binnen de totale beleggingsportefeuille een benchmark bepaald, die worden geaggregeerd op portefeuilleniveau. Door middel van zowel actief beheer van de onderscheiden afzonderlijke beleggingsportefeuilles per assetcategorie (selectie van individuele vermogenstitels) als actief beheer van de totale portefeuille (afwijking van de strategische mix) wordt actief risico aangegaan. Een belangrijke maatstaf voor het actief risico is de tracking error. Door middel van de tracking error wordt de afwijking van het rendement van een beleggingsportefeuille ten opzichte van een benchmarkportefeuille gemeten. De benchmarkportefeuille dient dus als referentiekader voor de beoordeling van de relatieve beleggingsresultaten. Een hogere tracking error impliceert een hogere mate van actief risico. De tracking error van de totale portefeuille heeft zich gedurende 2016 tussen 0,3% en 0,4% bewogen (2015: tussen 0,4% en 0,6%), waarmee binnen de hiervoor gestelde limiet van 2,5% is gebleven. In de standaardtoets van DNB wordt met ingang van 1 januari 2015 rekening gehouden met het actief risico. Het actief risico wordt op maandbasis gemonitord en bewaakt.

Naast de in de solvabiliteitstoets van DNB onderkende risico's wordt nog het indexeringsrisico onderscheiden.

Indexeringsrisico

De indexering heeft een voorwaardelijk karakter. Het bestuur van het pensioenfonds stelt jaarlijks de indexering vast met inachtneming van de financiële positie van het pensioenfonds. Indexeringsrisico is het risico dat de indexeringsambitie niet wordt gerealiseerd als gevolg van tegenvallend rendement op de beleggingen, tegenvallende inflatie, daling van de marktrente en demografische ontwikkelingen.

Door middel van de reële dekkingsgraad kan inzicht worden gegeven in de mate waarin in de toekomst toeslagen kunnen worden toegekend. Voor het bepalen van de reële dekkingsgraad worden de pensioenverplichtingen contant gemaakt tegen de reële rente. De reële rente wordt berekend door de nominale rente te verminderen met de geschatte inflatiecomponent. De aldus berekende reële dekkingsgraad bedraagt 71,6% (2015: 75,6%).

Toelichting op de rekening van baten en lasten

(bedragen in miljoenen euro's)

Baten en lasten pensioenactiviteiten

11 Premies

	2016	2015
Werkgeversdeel		
• Doorsneepremie	49,5	47,6
• Extra premie	-	2,0
Totaal werkgeversdeel	49,5	49,6
Werknemersdeel		
• Doorsneepremie	12,0	12,2
• Extra premie	-	0,1
Totaal werknemersdeel	12,0	12,3
Totaal	61,5	61,9

De premie is gebaseerd op een doorsneepremiebeleid. Afhankelijk van de vermogenspositie bij aanvang van het verslagjaar wordt premiekorting verleend of extra premie gevraagd.

De feitelijke premie bedraagt EUR 61,5 miljoen (2015: EUR 61,9 miljoen). De kostendekkende premie volgens artikel 128 lid 1 Pensioenwet bedraagt EUR 87,4 miljoen (2015: EUR 80,5 miljoen). De gedempte kostendekkende premie volgens artikel 128 lid 2 Pensioenwet bedraagt EUR 48,5 miljoen (2015: EUR 60,1 miljoen).

Bij het vaststellen van de doorsneepremie wordt een rekenrente van 3,2% (2015: 3,2%) gehanteerd. De kostendekkende premie wordt berekend op basis van de door DNB vastgestelde en gepubliceerde rentetermijnstructuur ultimo vorig verslagjaar. De afgeleide gemiddelde marktrente voor de kostendekkende premie bedraagt 1,8% (2015: 2,0%). De gedempte kostendekkende premie wordt met ingang van het verslagjaar berekend op basis van het verwachte (reële) rendement op de strategische beleggingsportefeuille. Voorheen werd de gedempte kostendekkende premie berekend op basis van een vaste rekenrente van 3,2%.

De kostendeekkende premie en de gedempte kostendeekkende premie zijn als volgt samengesteld:

	Kostendeekkende premie	Gedempte premie
2016		
Pensioenopbouw	51,3	23,0
Individuele salarisontwikkeling	9,1	3,5
Toegezegde indexering	-	-
Risicopremies overlijden en invaliditeit	4,6	3,7
Opslag voor pensioenuitvoeringskosten	3,9	3,3
Solvabiliteitsopslag	18,5	8,6
Voorwaardelijke toekomstige indexering	-	6,4
Totaal	87,4	48,5

2015		
Pensioenopbouw	51,8	37,8
Individuele salarisontwikkeling	6,8	4,8
Toegezegde indexering	-	-
Risicopremies overlijden en invaliditeit	4,6	4,1
Opslag voor pensioenuitvoeringskosten	3,6	3,3
Solvabiliteitsopslag	13,7	10,1
Voorwaardelijke toekomstige indexering	-	-
Totaal	80,5	60,1

De feitelijke premie wordt jaarlijks getoetst aan de kostendeekkende premie en de gedempte kostendeekkende premie. De feitelijke premie is lager dan de kostendeekkende premie, maar hoger dan de gedempte kostendeekkende premie.

12 Waardeoverdrachten

Hieronder is opgenomen het saldo van inkomende bedragen uit hoofde van overgenomen pensioenverplichtingen en uitgaande bedragen uit hoofde van overgedragen pensioenverplichtingen.

	2016	2015
Inkomende waardeoverdrachten	0,4	1,2
Uitgaande waardeoverdrachten	-0,1	-0,3
Saldo	0,3	0,9

13 Pensioenopbouw

Onder pensioenopbouw is opgenomen de actuariel berekende nominale waarde van de diensttijd-opbouw. Dit is het effect op de voorziening pensioenverplichtingen van de in het verslagjaar opgebouwde nominale rechten ouderdomspensioen. De pensioenopbouw wordt berekend op basis van de rentetermijnstructuur DNB primo verslagjaar. Ook is hieronder opgenomen de toevoeging aan de voorziening pensioenverplichtingen als gevolg van de individuele salarisontwikkeling.

	2016	2015
Pensioenopbouw actieve deelnemers	55,9	56,4
Individuele salarisontwikkeling actieve deelnemers	9,0	6,8
Totaal pensioenopbouw en individuele salarisontwikkeling	64,9	63,2
Toekomstige pensioenuitvoeringskosten	1,1	1,1
Totaal	66,0	64,3

14 Indexering

Onder indexering is opgenomen de toegekende indexering onder zowel de middelloonregeling als de eindloonregeling. Het effect van de individuele salarisontwikkeling onder de eindloonregeling is opgenomen onder pensioenopbouw.

	2016	2015
Actieve deelnemers	-	-
Gewezen deelnemers en pensioengerechtigden	-	-
Totaal	-	-

De pensioenrechten van actieve deelnemers aan zowel de eindloonregeling (pensioenreglement 2008A) als de middelloonregeling (pensioenreglement 2008B) zijn per 1 januari 2017 en 1 januari 2016 niet verhoogd. De ingegane pensioenen en de premievrije pensioenrechten van actieve en gewezen deelnemers zijn per 1 januari 2017 en 1 januari 2016 evenmin verhoogd.

15 Rentetoevoeging voorziening pensioenverplichtingen

De pensioenverplichtingen worden contant gemaakt tegen de rentetermijnstructuur DNB per balansdatum. Aan de voorziening pensioenverplichtingen wordt rente toegevoegd op basis van de éénjaarsrente volgens deze rentetermijnstructuur primo verslagperiode.

	2016	2015
Totaal	-1,4	3,7

De in het verslagjaar aan de voorziening pensioenverplichtingen toegevoegde rente is gebaseerd op een rekenrente van negatief 0,1% (2015: 0,2%).

16 Wijziging rekenrente

De waarde van de pensioenverplichtingen verandert onder invloed van veranderingen in de rekenrente.

	2016	2015
Totaal	-257,8	19,0

Het totale effect van de verandering in de rentetermijnstructuur van DNB in 2015 bedraagt negatief EUR 158,7 miljoen. Een bedrag van totaal EUR 177,7 miljoen is opgenomen onder wijziging actuariële grondslagen.

De afgeleide rekenrente is in 2016 gedaald van 1,8% tot 1,4% en in 2015 gedaald van 2,0% tot 1,8%.

17 Onttrekking pensioenuitkeringen en pensioenuitvoeringskosten

Toekomstige pensioenuitkeringen en pensioenuitvoeringskosten (in het bijzonder excassokosten) worden vooraf actuariel berekend en opgenomen in de voorziening pensioenverplichtingen. De hieronder opgenomen afname van de voorziening betreft het bedrag dat vrijkomt ten behoeve van de financiering van de pensioenen en kosten van de verslagperiode.

	2016	2015
Onttrekking pensioenuitkeringen	34,5	34,2
Onttrekking pensioenuitvoeringskosten	0,4	0,3
Totaal	34,9	34,5

18 Pensioenrechten waardeoverdrachten

Hieronder zijn opgenomen de toevoeging aan de voorziening pensioenverplichtingen uit hoofde van pensioenrechten met betrekking tot inkomende waardeoverdrachten en de onttrekking aan de voorziening pensioenverplichtingen uit hoofde van pensioenrechten met betrekking tot uitgaande waardeoverdrachten.

	2016	2015
Pensioenrechten inkomende waardeoverdrachten	-0,4	-1,5
Pensioenrechten uitgaande waardeoverdrachten	0,1	0,5
Saldo	-0,3	-1,0

19 Wijziging actuariële grondslagen

De actuariële grondslagen zijn de uitgangspunten en veronderstellingen waarop de berekening van de voorziening pensioenverplichtingen is gebaseerd. Onder wijziging actuariële grondslagen is het effect van aanpassing van de bestandsgrondslagen, economische grondslagen en kostengrondslagen op de voorziening opgenomen.

	2016	2015
Levensverwachting	-4,4	-
Rekenrente (rentetermijnstructuur DNB)	-	-177,7
Overig	0,4	0,6
Totaal	-4,0	-177,1

Het effect van de wijziging van de levensverwachting is als volgt samengesteld:

Overgang op prognosetafels AG 2016	-11,0	-
Wijziging correctiefactoren	6,6	-
Totaal	-4,4	-

Ultimo 2016 is overgegaan op nieuwe generatietafels van het Actuarieel Genootschap. Hierop worden correcties toegepast in verband met hogere overlevingskansen van de populatie van het pensioenfonds ten opzichte van de overlevingskansen van de totale bevolking. Deze correctiefactoren zijn eveneens opnieuw vastgesteld.

Het effect van de wijziging van de rekenrente is als volgt samengesteld:

Afschaffing driemaandsmiddeling marktrente	-	-117,6
Wijziging UFR-methodiek	-	-60,1
Totaal	-	-177,7

In 2015 heeft DNB twee wijzigingen in de rentetermijnstructuur doorgevoerd. Tot 1 januari 2015 werd op de marktrente voor looptijden tot en met 20 jaar een driemaandsmiddeling toegepast, die per 1 januari 2015 is vervallen. Daarnaast is per 15 juli 2015 de UFR-methodiek gewijzigd. Tot deze datum was de UFR vastgesteld op een vaste rente van 4,2%. Vanaf deze datum wordt de UFR vastgesteld op basis van de werkelijke maandelijkse 20-jaarsforwardrentes in de voorgaande 10 jaar.

20 Overige mutaties voorziening pensioenverplichtingen

Onder overige mutaties voorziening pensioenverplichtingen zijn opgenomen: actuariële resultaten en mutaties in de pensioenverplichtingen die niet onder een ander hoofd zijn opgenomen.

	2016	2015
Actuariële resultaten, per saldo	2,2	-0,7
Overig	-0,1	1,1
Totaal	2,1	0,4

21 Pensioenuitkeringen	2016	2015
Ouderdomspensioen	16,6	13,9
Partnerpensioen	1,0	0,8
Wezenpensioen	0,1	0,1
Arbeidsongeschiktheidspensioen	0,9	1,0
Totaal periodieke pensioenuitkeringen	18,6	15,8
Totaal afkopen pensioenen	10,8	12,8
Totaal	29,4	28,6

De afkopen in 2016 hebben nagenoeg volledig betrekking op de Netto Aanvullende Pensioenregeling (2015: EUR 12,5 miljoen).

22 Pensioenuitvoeringskosten

Dit betreft de kosten met betrekking tot de uitvoering van de pensioenregeling. De kosten van vermogensbeheer zijn hierin niet begrepen. De kosten van bestuur en financieel beheer worden toegerekend aan pensioenuitvoering en vermogensbeheer.

	2016	2015
Kosten pensioenuitvoering en bestuursondersteuning	3,3	3,0
Overige kosten	0,7	0,5
Totaal vóór toerekening aan vermogensbeheer	4,0	3,5
Toegerekend aan vermogensbeheer	-0,8	-0,7
Totaal	3,2	2,8

Een deel van de kosten van bestuur en financieel beheer kan direct worden toegerekend aan pensioenuitvoering of vermogensbeheer. De kosten die niet direct toerekenbaar zijn, worden in de verhouding 60:40 verdeeld over pensioenuitvoering en vermogensbeheer.

Baten en lasten beleggingsactiviteiten

23 Beleggingsopbrengsten

De beleggingsopbrengsten kunnen als volgt worden weergegeven:

	Direct	Prijs- verandering	Valuta- verandering	Totaal
2016				
Vastgoed	2,2	12,8	3,7	18,7
Aandelen	-	90,3	30,6	120,9
Aandelenderivaten	-	-1,8	-	-1,8
Vastrentende waarden	-	93,1	24,2	117,3
Rentederivaten	9,6	39,3	-	48,9
Totaal vóór valutaderivaten en kosten	11,8	233,7	58,5	304,0
Valutaderivaten			-39,5	-39,5
Totaal vóór kosten	11,8	233,7	19,0	264,5
Kosten van vermogensbeheer				-4,3
				260,2

2015

Vastgoed	3,1	25,5	10,5	39,1
Aandelen	-	19,3	64,4	83,7
Aandelenderivaten	-	-4,6	-	-4,6
Vastrentende waarden	-	3,2	41,1	44,3
Rentederivaten	6,1	-35,0	-	-28,9
Totaal vóór valutaderivaten en kosten	9,2	8,4	116,0	133,6
Valutaderivaten			-120,3	-120,3
Totaal vóór kosten	9,2	8,4	-4,3	13,3
Kosten van vermogensbeheer				-3,4
				9,9

De directe beleggingsopbrengsten betreffen rente en door beleggingsfondsen uitgekeerd dividend.

De indirecte beleggingsopbrengsten betreffen waardeveranderingen inclusief valutakoersverschillen en zijn hiervoor verbijzonderd naar prijsveranderingen en valutaveranderingen.

De hiervoor weergegeven kosten van vermogensbeheer betreffen de rechtstreeks aan het pensioenfonds in rekening gebrachte kosten. De kosten die ten laste van beleggingsfondsen komen zijn hierin niet begrepen, maar zijn onderdeel van de waardeveranderingen. De ten laste van de beleggingsfondsen komende kosten kunnen worden onderscheiden in kosten van vermogensbeheer (vergoeding beheer beleggingen, bewaarloon en overige kosten) en

transactiekosten. In de waardeveranderingen van derivaten (aandelenderivaten, rentederivaten en valutaderivaten) zijn eveneens transactiekosten begrepen.

De kosten van vermogensbeheer die direct ten laste van het pensioenfonds komen kunnen als volgt worden gespecificeerd:

	2016	2015
Beheer beleggingen	1,8	1,5
Advies	1,6	1,1
Overig	0,1	0,1
Totaal vóór toerekening kosten bestuur en financieel beheer	3,5	2,7
Toegerekende kosten bestuur en financieel beheer	0,8	0,7
Totaal	4,3	3,4

De niet rechtstreeks aan het pensioenfonds in rekening gebrachte kosten, die onderdeel zijn van de waardeveranderingen van de beleggingen, kunnen als volgt worden gespecificeerd:

	Kosten vermogens- beheer	Transactie- kosten fondsen	Toe- en uittreed- vergoeding
2016			
Vastgoed	1,6	0,3	0,1
Aandelen	4,9	2,0	0,5
Vastrentende waarden	2,6	2,6	0,3
Totaal beleggingsfondsen	9,1	4,9	0,9
Aandelenderivaten	-	-	-
Rentederivaten	-	-	-
Valutaderivaten	-	0,3	0,3
Totaal	9,1	5,2	1,2

2015			
Vastgoed	1,6	0,4	0,1
Aandelen	5,3	2,8	0,5
Vastrentende waarden	2,5	3,4	1,4
Totaal beleggingsfondsen	9,4	6,6	2,0
Aandelenderivaten	-	-	-
Rentederivaten	-	0,1	0,1
Valutaderivaten	-	0,2	0,2
Totaal	9,4	6,9	2,3

De niet rechtstreeks aan het pensioenfonds in rekening gebrachte kosten, die onderdeel zijn van de waardeveranderingen van de beleggingen, kunnen slechts door middel van schattingen worden vastgesteld. Dit geldt vooral voor de onderliggende transactiekosten van beleggingsfondsen. Indien de transactiekosten met betrekking tot beleggingsfondsen worden geïnterpreteerd als de aan deze beleggingsfondsen betaalde toe- en uittreedvergoedingen, kunnen deze zonder gebruikmaking van schattingen worden bepaald.

24 Overige baten beleggingsactiviteiten	2016	2015
Resultaat deelnemingen	0,2	0,2
Opslag termijnbetaling	2,0	2,0
Totaal	2,2	2,2

Actuariële analyse van het resultaat

Het resultaat kan als volgt worden geanalyseerd naar technische winst- en verliesbronnen:

	2016	2015
Resultaat op beleggingen en verplichtingen	6,0	27,4
Resultaat op premies	-7,5	-5,1
Resultaat op waardeoverdrachten	-	-0,1
Resultaat op pensioenuitkeringen	5,1	5,6
Resultaat op pensioenuitvoeringskosten	0,2	0,2
Wijziging actuariële grondslagen	-4,0	-177,1
Actuariële resultaten	2,2	-0,7
Resultaat op indexering	-	-
Overige resultaten	-0,1	1,1
Totaal	1,9	-148,7

Resultaat op beleggingen en verplichtingen	2016	2015
Resultaat beleggingsactiviteiten exclusief vastrentende waarden en interest rate swaps	120,2	37,5
Resultaat vastrentende waarden exclusief valutaresultaat	93,1	3,2
Resultaat interest rate swaps	49,1	-28,6
Totaal resultaat beleggingsactiviteiten	262,4	12,1
Benodigde rente voorziening pensioenverplichtingen	1,4	-3,7
Wijziging rekenrente voorziening pensioenverplichtingen	-257,8	19,0
Totaal	6,0	27,4

Het resultaat op beleggingen en verplichtingen is gelijk aan het resultaat beleggingsactiviteiten verminderd met de technisch benodigde interest. Het rendement op de totale beleggingsportefeuille over 2016 bedraagt 10,2% tegen 0,7% over 2015. De rentetoevoeging aan de

voorziening pensioenverplichtingen is in 2016 gebaseerd op een rekenrente van negatief 0,1% (2015: 0,2%). Dit is de éénjaarsrente volgens de rentetermijnstructuur primo verslagjaar. De afgeleide rekenrente is in 2016 gedaald van 1,8% tot 1,4% en in 2015 gedaald van 2,0% tot 1,8%. Rekening houdend met de onder wijziging actuariële grondslagen opgenomen last van EUR 177,1 miljoen, bedroeg het totale effect van de verandering in de rekenrente in 2015 negatief EUR 158,1 miljoen.

Resultaat op premies	2016	2015
Premies	61,5	61,9
Beschikbaar voor administratiekosten	-3,4	-3,4
Beschikbaar voor excassokosten	-0,7	-0,4
Beschikbaar voor pensioenopbouw en individuele salarisontwikkeling	57,4	58,1
Pensioenopbouw actieve deelnemers	-55,9	-56,4
Individuele salarisontwikkeling actieve deelnemers	-9,0	-6,8
Totaal	-7,5	-5,1

De premies worden aangewend voor onder meer de inkoop van pensioenrechten, kostendekking en versterking van het eigen vermogen. Er is geen specifiek voor de financiering van voorwaardelijke indexering bestemde premiecomponent overeengekomen. Een positief resultaat op premies wordt aangewend voor versterking van het eigen vermogen.

Resultaat op waardeoverdrachten	2016	2015
Inkomende waardeoverdrachten	0,4	1,2
Pensioenrechten inkomende waardeoverdrachten	-0,4	-1,5
Resultaat op inkomende waardeoverdrachten	-	-0,3
Uitgaande waardeoverdrachten	-0,1	-0,3
Pensioenrechten uitgaande waardeoverdrachten	0,1	0,5
Resultaat op uitgaande waardeoverdrachten	-	0,2
Totaal	-	-0,1

Resultaat op pensioenuitkeringen

	2016	2015
Beschikbaar uit voorziening pensioenverplichtingen	34,5	34,2
Werkelijke pensioenuitkeringen	-29,4	-28,6
Totaal	5,1	5,6

Het relatief hoge resultaat op pensioenuitkeringen over zowel 2016 als 2015 wordt voornamelijk veroorzaakt door de afkopen pensioenen met betrekking tot de Netto Aanvullende Pensioenregeling.

Resultaat op pensioenuitvoeringskosten

	2016	2015
Kostenopslag in premies jaar (administratiekosten en excassokosten)	4,1	3,8
Toevoeging voorziening pensioenverplichtingen (excassokosten)	-1,1	-1,1
Beschikbaar uit voorziening pensioenverplichtingen (excassokosten)	0,4	0,3
Totaal beschikbaar voor pensioenuitvoeringskosten	3,4	3,0
Werkelijke pensioenuitvoeringskosten	-3,2	-2,8
Totaal	0,2	0,2

Wijziging actuariële grondslagen

	2016	2015
Overgang op prognosetafels AG 2016	-11,0	-
Wijziging correctiefactoren	6,6	-
Totaal levensverwachting	-4,4	-
Afschaffing driemaandsmiddeling marktrente	-	-117,6
Wijziging UFR-methodiek	-	-60,1
Totaal rekenrente (rentetermijnstructuur DNB)	-	-177,7
Overig	0,4	0,6
Totaal	-4,0	-177,1

Ultimo 2016 is overgegaan op nieuwe generatietafels van het Actuarieel Genootschap. Hierop worden correcties toegepast in verband met hogere overlevingskansen van de populatie van het pensioenfonds ten opzichte van de overlevingskansen van de totale bevolking. Deze correctiefactoren zijn eveneens opnieuw vastgesteld.

In 2015 heeft DNB twee wijzigingen in de rentetermijnstructuur doorgevoerd. Tot 1 januari 2015 werd op de marktrente voor looptijden tot en met 20 jaar een driemaandsmiddeling toegepast, die per 1 januari 2015 is vervallen. Daarnaast is per 15 juli 2015 de UFR-methodiek gewijzigd. Tot deze datum was de UFR vastgesteld op een vaste rente van 4,2%. Vanaf deze datum wordt de UFR vastgesteld op basis van de werkelijke maandelijkse 20-jaarsforwardrentes in de voorgaande 10 jaar.

Actuariële resultaten	2016	2015
Sterfte	1,3	-2,1
Arbeidsongeschiktheid	2,1	2,6
Flexibele keuzemogelijkheden	-1,2	-1,2
Totaal	2,2	-0,7

Op sterfte is een winst geboekt van EUR 1,3 miljoen (2015: verlies EUR 2,1 miljoen), bestaande uit een winst op het kortlevenrisico van EUR 1,4 miljoen (2015: verlies EUR 0,5 miljoen) en een verlies op het langlevenrisico van EUR 0,1 miljoen (2015: verlies EUR 1,6 miljoen).

Het resultaat op arbeidsongeschiktheid bestaat voornamelijk uit het voordelige verschil tussen de gevraagde risicopremie en de benodigde toevoeging aan de voorziening pensioenverplichtingen als gevolg van arbeidsongeschiktheid.

Op flexibele keuzemogelijkheden is een verlies geboekt van EUR 1,2 miljoen (2015: verlies EUR 1,2 miljoen). De keuzemogelijkheden betreffen onder meer wijziging in de verhouding tussen ouderdomspensioen en partnerpensioen en pensioenvervroeging.

Resultaat op indexering	2016	2015
Beschikbaar uit premies	-	-
Indexering	-	-
Totaal	-	-

De indexering van de pensioenrechten van actieve deelnemers en de indexering van de ingegane pensioenen en de premievrije pensioenrechten worden gefinancierd uit de reserves van het pensioenfonds. Zij vinden hun oorsprong in het overrendement (resultaat op beleggingen en verplichtingen).

Overige informatie

Verbonden partijen

De aangesloten onderneming KLM N.V. (werkgever), de bestuursleden en de uitvoeringsorganisatie Blue Sky Group (Blue Sky Group Holding B.V., BSG Pension Management B.V., BSG Asset Management B.V. en BSG Fund Management B.V.) worden aangemerkt als verbonden partijen.

Tussen het pensioenfonds en de werkgever is een uitvoeringsovereenkomst inzake de financiering en de uitvoering van de pensioenregeling gesloten. Een samenvatting van de uitvoeringsovereenkomst is opgenomen in de paragraaf Financiering en premie van de algemene toelichting op pagina 61.

Het pensioenfonds heeft geen leningen verstrekt aan bestuursleden en heeft ook anderszins geen vorderingen op bestuursleden. Inzake de beloning van bestuurders wordt verwezen naar de paragraaf Bezoldiging bestuurders hierna.

Het beheer van het pensioenfonds (pensioenuitvoering, bestuursondersteuning en vermogensbeheer) is ondergebracht bij Blue Sky Group. Het pensioenfonds bezit gezamenlijk met Stichting Algemeen Pensioenfonds KLM en Stichting Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM alle aandelen in Blue Sky Group Holding B.V. (elk eenderde deel). De dienstverlening aan de aandeelhouders maakt ongeveer 76% (2015: ongeveer 71%) uit van de omzet (geconsolideerd) van Blue Sky Group. De overeenkomsten van dienstverlening zijn afgesloten op basis van marktconforme tarieven.

Medewerkers

Het pensioenfonds heeft geen personeel in dienst.

Bezoldiging bestuurders

De bezoldiging van de leden van het bestuur (inclusief de onafhankelijke, externe voorzitter) bedraagt totaal EUR 126 duizend (2015: EUR 126 duizend).

Honorarium accountant

De aan het verslagjaar toegerekende accountantshonoraria zoals bedoeld in artikel 382a Titel 9, Boek 2 BW bedragen totaal EUR 59 duizend (2015: EUR 54 duizend) en hebben volledig betrekking op de controle van de jaarrekening en de jaarstaten DNB.

Belastingen

Het pensioenfonds is op grond van de aard van de activiteiten vrijgesteld van belastingheffing voor de vennootschapsbelasting.

Toezichthouder

Evenals voorgaande jaren is geen sprake van door DNB genomen corrigerende maatregelen ingevolge artikel 96 Pensioenwet.

Gebeurtenissen na balansdatum

Arbeidsvoorwaardelijke partijen hebben in december 2016 op hoofdlijnen overeenstemming bereikt om de financiering van de pensioenregeling met terugwerkende kracht tot 1 januari 2016 te baseren op het zogenaamde Collective Defined Contribution systeem (CDC). Dit betekent dat voor een langere periode een vaste premie is afgesproken. Hiermee vervalt de overschotten- en tekortenregeling. De afspraken zijn vastgelegd in het Protocol Pensioenregeling KLM-Cabinepersoneel (het protocol). Arbeidsvoorwaardelijke partijen hebben begin januari 2017 het protocol ondertekend. In samenhang met de overgang naar een CDC-regeling is per 1 januari 2016 de brutopensioengrondslag verbreed en is per dezelfde datum de maximum in te leggen premie onder de NAP-regeling gewijzigd. Verder zijn per 1 januari 2016 extra pensioenrechten toegekend aan de deelnemers aan de eindloonregeling en worden in de periode 2017 tot en met 2020 extra pensioenrechten toegekend aan de deelnemers aan de middelloonregeling. Voor de gewijzigde pensioenovereenkomst tussen werkgever en werknemers (deelnemers van het pensioenfonds) en de aanpassing van de uitvoeringsovereenkomst tussen werkgever en pensioenfonds is een vijftal opschortende voorwaarden overeengekomen:

- a. ondertekening van het protocol door arbeidsvoorwaardelijke partijen (KLM, FNV Cabine en VNC);
- b. instemming van de leden(raad) van FNV Cabine en VNC;
- c. verklaring van de accountant van KLM dat de pensioenregeling en de financiering in de zin van IFRS (IAS19R) kwalificeert als toegezegde-bijdrageregeling (defined contribution regeling);
- d. goedkeuring van de pensioenregeling en financiering door de Belastingdienst;
- e. aanvaarding van (de uitvoering van) de pensioenregeling en de financiering door het bestuur van het pensioenfonds.

De belangrijkste financiële gevolgen van overgang op een CDC-systeem voor de financiering en de daarmee samenhangende wijzigingen in de pensioenregeling zijn de volgende.

De premie is per 1 januari 2016 verhoogd tot 36,3% van de premiegrondslagsom. Het effect hiervan op de premie wordt geraamd op EUR 30,3 miljoen. De pensioenopbouw over 2016 stijgt met naar schatting EUR 13,6 miljoen als gevolg van de verbreding van de brutopensioengrondslag. Aan de deelnemers aan de eindloonregeling zijn per 1 januari 2016 eenmalig extra pensioenrechten (backservice) toegekend van totaal naar schatting EUR 11,8 miljoen. Hiervoor wordt eenmalig een extra premie beschikbaar gesteld, die wordt geraamd op EUR 10,6 miljoen. Het gezamenlijke effect op de premie bedraagt naar schatting EUR 40,9 miljoen. De voorziening pensioenverplichtingen stijgt per 1 januari 2016 met totaal ongeveer EUR 25,4 miljoen. Het netto-effect op de dekkingsgraad komt uit op ongeveer 0,5 procentpunt verbetering.

De deelnemers aan de middelloonregeling bouwen in de periode 2017 tot en met 2020 in totaal ongeveer EUR 1,5 miljoen extra pensioenrechten op. Hiervoor zullen eveneens extra premies beschikbaar worden gesteld.

Ten tijde van de vaststelling van deze jaarrekening op 18 mei 2017 is het bestuur nog in afwachting van de bevestiging van arbeidsvoorwaardelijke partijen dat ook aan de vierde opschortende voorwaarde (sub d hiervoor) is voldaan. Daarnaast heeft het bestuur de (uitvoering van de) pensioenregeling en de financiering nog niet aanvaard (sub e hiervoor).

Amstelveen, 18 mei 2017

Bestuur

13 OVERIGE GEGEVENS

Bestemming van het resultaat

In de statuten is geen bepaling opgenomen over de wijze waarop het resultaat moet worden verdeeld. Het resultaat wordt jaarlijks geheel ten gunste dan wel ten laste van de reserves gebracht. Overeenkomstig de in de ABTN vastgelegde regeling wordt een deel van het resultaat toegevoegd of onttrokken aan bestemmingsreserves.

Actuariële verklaring

Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel

Opdracht

Door Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel te Amstelveen is aan Mercer (Nederland) B.V. de opdracht verleend tot het afgeven van een Actuariële Verklaring als bedoeld in de Pensioenwet over het boekjaar 2016.

Onafhankelijkheid

Als waarmerkend actuaris ben ik onafhankelijk van Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel, zoals vereist conform artikel 148 van de Pensioenwet. Ik verricht geen andere werkzaamheden voor het pensioenfonds. Omdat Mercer (Nederland) B.V. beschikt over een door de toezichthouder goedgekeurde gedragscode, is het toegestaan dat andere actuarissen en deskundigen aangesloten bij Mercer (Nederland) B.V. wel andere werkzaamheden verrichten voor het pensioenfonds.

Gegevens

De gegevens waarop mijn onderzoek is gebaseerd, zijn verstrekt door en tot stand gekomen onder de verantwoordelijkheid van het bestuur van het pensioenfonds. Voor de toetsing van de technische voorzieningen en voor de beoordeling van de vermogenspositie heb ik mij gebaseerd op de financiële gegevens die ten grondslag liggen aan de jaarrekening.

Afstemming accountant

Op basis van de door mij en de accountant gehanteerde Handreiking heeft afstemming plaatsgevonden over de werkzaamheden en de verwachtingen bij de controle van het boekjaar. Voor de toetsing van de technische voorzieningen en voor de beoordeling van de vermogenspositie als geheel heb ik de materialiteit bepaald op € 5,4 miljoen (0,2% van de technische voorzieningen per 31 december 2016). Met de accountant ben ik overeengekomen om geconstateerde afwijkingen boven € 1,0 miljoen te rapporteren. Deze afspraken zijn vastgelegd en de uitkomsten van mijn bevindingen zijn met de accountant besproken.

Ik heb voorts gebruik gemaakt van de door de accountant in het kader van de jaarrekeningcontrole onderzochte basisgegevens. De accountant van het pensioenfonds heeft mij geïnformeerd over zijn bevindingen ten aanzien van de betrouwbaarheid (materiële juistheid en volledigheid) van de basisgegevens en de overige uitgangspunten die voor mijn oordeel van belang zijn.

Werkzaamheden

Ter uitvoering van de opdracht heb ik, conform mijn wettelijke verantwoordelijkheid zoals beschreven in artikel 147 van de Pensioenwet, onderzocht of is voldaan aan de artikelen 126 tot en met 140 van de Pensioenwet.

De door het pensioenfonds verstrekte basisgegevens zijn zodanig dat ik die gegevens als uitgangspunt van de door mij beoordeelde berekeningen heb aanvaard.

Als onderdeel van de werkzaamheden voor de opdracht heb ik onder meer onderzocht of:

- de technische voorzieningen, het minimaal vereist eigen vermogen en het vereist eigen vermogen toereikend zijn vastgesteld;
- de kostendekkende premie voldoet aan de gestelde wettelijke vereisten;
- het beleggingsbeleid in overeenstemming is met de prudent-person regel.

Voorts heb ik mij een oordeel gevormd over de vermogenspositie van het pensioenfonds. Daarbij heb ik mij gebaseerd op de tot en met balansdatum aangegane verplichtingen en de op dat moment aanwezige middelen en is mede het financieel beleid van het pensioenfonds in aanmerking genomen.

Mijn onderzoek heb ik zodanig uitgevoerd, dat een redelijke mate van zekerheid wordt verkregen dat de resultaten geen onjuistheden van materieel belang bevatten.

De beschreven werkzaamheden en de uitvoering daarvan zijn in overeenstemming met de binnen het Koninklijk Actuarieel Genootschap geldende normen en gebruiken, en vormen naar mijn mening een deugdelijke grondslag voor mijn oordeel.

Oordeel

De technische voorzieningen zijn, overeenkomstig de beschreven berekeningsregels en uitgangspunten, als geheel gezien, toereikend vastgesteld.

Het eigen vermogen van het pensioenfonds is op de balansdatum lager dan het wettelijk vereist eigen vermogen, maar niet lager dan het wettelijk minimaal vereist eigen vermogen.

Met inachtneming van het voorafgaande heb ik mij ervan overtuigd dat is voldaan aan de artikelen 126 tot en met 140 van de Pensioenwet met uitzondering van artikel 128 waaraan niet wordt voldaan omdat de gedempte kostendekkende premie niet gebaseerd is op de toeslagambitie van het fonds en artikel 132 waaraan niet wordt voldaan omdat het aanwezig eigen vermogen lager is dan het vereist eigen vermogen.

De beleidsdekkingsgraad van het pensioenfonds op balansdatum is lager dan de dekkingsgraad bij het minimaal vereist eigen vermogen.

Mijn oordeel over de vermogenspositie van Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel is gebaseerd op de tot en met balansdatum aangegane verplichtingen en de op dat moment aanwezige middelen. De vermogenspositie is naar mijn mening niet voldoende, omdat het aanwezig eigen vermogen lager is dan het vereist eigen vermogen.

Amstelveen, 18 mei 2017

drs. K. Kusters-van Meurs AAG
verbonden aan Mercer (Nederland) B.V.

Controleverklaring van de onafhankelijke accountant

Aan: het Bestuur van Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel

Verklaring over de jaarrekening 2016

Ons oordeel

Naar ons oordeel geeft de in dit jaarverslag opgenomen jaarrekening een getrouw beeld van de grootte en samenstelling van het vermogen van Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel per 31 december 2016 en van het resultaat en de kasstromen over 2016, in overeenstemming met Titel 9 Boek 2 van het in Nederland geldende Burgerlijk Wetboek (BW).

Wat we gecontroleerd hebben

Wij hebben de jaarrekening 2016 van Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel (de Stichting) te Amstelveen gecontroleerd.

De jaarrekening bestaat uit:

1. de balans per 31 december 2016;
2. de staat van baten en lasten en het kasstroomoverzicht over 2016; en
3. de toelichting met een overzicht van de grondslagen voor financiële verslaggeving en overige toelichtingen.

De basis voor ons oordeel

Wij hebben onze controle uitgevoerd volgens het Nederlands recht, waaronder ook de Nederlandse controlestandaarden vallen. Onze verantwoordelijkheden op grond hiervan zijn beschreven in de sectie 'Onze verantwoordelijkheden voor de controle van de jaarrekening'.

Wij zijn onafhankelijk van de Stichting zoals vereist in de Verordening inzake de onafhankelijkheid van accountants bij assuranceopdrachten (ViO) en andere voor de opdracht relevante onafhankelijkheidsregels in Nederland. Verder hebben wij voldaan aan de Verordening gedrags- en beroepsregels accountants (VGBA).

Wij vinden dat de door ons verkregen controle-informatie voldoende en geschikt is als basis voor ons oordeel.

Controleaanpak

Samenvatting

Goedkeurende controleverklaring

Materialiteit

Materialiteit van EUR 20 miljoen, 0,7% van het pensioenvermogen

Kernpunten

- De waardering van beleggingen
- De waardering van de technische voorzieningen

Materialiteit

Op basis van onze professionele oordeelsvorming hebben wij de materialiteit voor de jaarrekening als geheel bepaald op EUR 20 miljoen (2015: EUR 20 miljoen). Voor de bepaling van de materialiteit wordt uitgegaan van het pensioenvermogen per 31 december 2016 (0,7%). Wij beschouwen het pensioenvermogen als de meest geschikte benchmark, omdat het pensioenvermogen een bepalende factor is in de berekening van de beleidsdekkingsgraad die de financiële positie van de Stichting weergeeft. Wij houden ook rekening met afwijkingen en/of mogelijke afwijkingen die naar onze mening voor de gebruikers van de jaarrekening om kwalitatieve redenen materieel zijn.

Wij hebben met het bestuur afgesproken dat wij tijdens onze controle geconstateerde afwijkingen boven de EUR 1 miljoen aan het bestuur rapporteren alsmede kleinere afwijkingen die naar onze mening om kwalitatieve redenen relevant zijn.

Reikwijdte van de controle

Uitbesteding van bedrijfsprocessen aan dienstverleners

De Stichting heeft het beheer van de beleggingen uitbesteed aan BSG Asset Management B.V. en BSG Fund Management B.V. De pensioenadministratie is uitbesteed aan BSG Pension Management B.V. De jaarrekening wordt opgesteld op basis van informatie over de beleggingen en beleggingsopbrengsten die is verstrekt door BSG Asset Management B.V. en BSG Fund Management B.V. en informatie over de technische voorzieningen, premiebijdragen en pensioen-uitkeringen en overige financiële posten die is verstrekt door BSG Pension Management B.V.

Gegeven onze eindverantwoordelijkheid voor het oordeel zijn wij verantwoordelijk voor het verwerven van inzicht in de aard en de significantie van de door de dienstverleners verleende diensten en in het effect ervan op de voor de controle relevante interne beheersing van de Stichting. Op basis hiervan identificeren wij de risico's op een afwijking van materieel belang en zetten wij controlewerkzaamheden op en voeren wij deze uit om op deze risico's in te spelen.

Bij de uitvoering van onze controle maken wij gebruik van de werkzaamheden en bevindingen van andere onafhankelijke accountants inzake de voor de Stichting relevante interne beheersingsmaatregelen van BSG Asset Management B.V., BSG Fund Management B.V. en BSG Pension Management B.V., zoals weergegeven in de specifiek daarvoor opgestelde (ISAE 3402 type II) rapportage.

Onze controlewerkzaamheden bestaan uit het bepalen van de minimaal verwachte interne beheersingsmaatregelen en het bespreken van de beheersomgeving bij de dienstverleners met vertegenwoordigers van de dienstverleners. Op basis daarvan evalueren wij, en bespreken wij met de andere onafhankelijke accountant, de in de ISAE 3402 rapportage beschreven interne beheersingsmaatregelen, de verrichte werkzaamheden ter toetsing van de effectieve werking gedurende 2016 en de uitkomsten daarvan. Ook beoordelen wij de evaluatie door het bestuur van de kwaliteit van de uitbesteding aan BSG Asset Management B.V., BSG Fund Management B.V. en BSG Pension Management B.V.

Wij hebben eigen gegevensgerichte analyses uitgevoerd waarbij wij de uitkomsten van premiebijdragen en uitkeringen hebben getoetst op basis van verwachtingen die wij zelf hiervoor hebben ontwikkeld. Wij hebben door middel van deelwaarnemingen beleggingen, beleggingsstromen, mutaties in de pensioenadministratie, premiebijdragen en uitkeringen aan de hand van brondocumentatie bij de dienstverlener onderzocht.

Door bovengenoemde werkzaamheden op de uitbestede bedrijfsprocessen en aanvullende eigen werkzaamheden hebben wij voldoende en geschikte controle-informatie met betrekking tot de beleggingen, beleggingsstromen en -opbrengsten, (mutaties in) deelnemergegevens en aanspraken die resulteren in (wijzigingen in) de technische voorzieningen, premiebijdragen en uitkeringen verkregen.

De kernpunten van onze controle

In de kernpunten van onze controle beschrijven wij zaken die naar ons professionele oordeel het meest belangrijk waren tijdens onze controle van de jaarrekening. De kernpunten van onze controle hebben wij met het bestuur gecommuniceerd, maar vormen geen volledige weergave van alles wat is besproken.

Wij hebben onze controlewerkzaamheden met betrekking tot deze kernpunten bepaald in het kader van de jaarrekeningcontrole als geheel. Onze bevindingen ten aanzien van de individuele kernpunten moeten in dat kader worden gezien en niet als afzonderlijke oordelen over deze kernpunten.

De waardering van beleggingen

Omschrijving

De beleggingen vormen een significante post op de balans van de Stichting. Alle beleggingen dienen conform de Pensioenwet te worden gewaardeerd op marktwaarde. Uit de paragraaf 'Marktwaarde beleggingen' op pagina 79 en 80 bij de toelichting op de jaarrekening blijkt dat voor EUR 2.302 miljoen (80%) van de beleggingen van de Stichting de waardering gebaseerd is op marktnoteringen en dat voor EUR 568 miljoen (20%) van de beleggingen van de Stichting de waardering gebaseerd is op afgeleide marktnoteringen en andere geschikte waarderingsmodellen. Het bepalen van de marktwaarde voor deze beleggingen is complex(er) en bevat subjectieve schattingselementen.

Het maken van de schattingen vergt een hoge mate van oordeelsvorming van het bestuur, waarbij gebruik wordt gemaakt van modellen. Gezien de invloed hiervan op de waardering van de beleggingen, het saldo van baten en lasten, het eigen vermogen en de beleidsdekkingsgraad, vormde de waardering van beleggingen met behulp van schattingen een kernpunt in onze controle.

In de toelichting op pagina 64 tot en met 65 geeft de Stichting de gehanteerde waarderingsgrondslagen weer. Tevens zijn hier de gehanteerde waarderingsmethoden en belangrijke veronderstellingen voor waardering van de beleggingen uiteengezet.

Het evalueren van de waarderingsgrondslagen en het vaststellen van de juistheid en toereikendheid van de toelichtingen vormden onderdeel van onze werkzaamheden.

Onze aanpak

Voor individueel significante beleggingen, waarvoor de waardering tot stand komt met behulp van schattingen, maken wij gebruik van de beheersmaatregelen die zijn ingericht bij de vermogensbeheerder en die onderdeel zijn van de ISAE 3402 type II rapportage (waarbij een goedkeurend assurancerapport van de accountant is afgegeven). Deze relevante beheersmaatregelen zijn gericht op de aanstelling van betrouwbare fondsmanagers enerzijds en de betrouwbare aanlevering van, en toereikende evaluatie op, periodieke performancecijfers anderzijds. Daarnaast hebben wij de aansluiting vastgesteld

tussen de financiële administratie en actuele financiële rapportages van fondsmanagers, indien nodig gecorrigeerd voor kasstromen tot aan balansdatum. Vervolgens hebben wij de waardering van beleggingen gebaseerd op afgeleide marktnoteringen en andere geschikte waarderingsmodellen onderzocht.

De waardering van derivaten hebben wij onderzocht met gebruikmaking van een eigen waarderingsspecialist. Onze waarderingsspecialist heeft de gehanteerde waarderingen getoetst aan de hand van in de markt waarneembare prijzen en parameters.

De waardering van participaties in Blue Sky beleggingspools hebben wij getoetst aan de hand van recente, door een andere onafhankelijke accountant gecontroleerde jaarrekeningen. Wij hebben hierbij onder meer aandacht besteed aan consistentie met de waarderingsgrondslagen van de Stichting ten opzichte van die van het beleggingsfonds alsmede de strekking van de verklaring van de andere onafhankelijke accountant. Bovendien hebben wij ook de monitoring van de Stichting op recente financiële informatie van de beleggingen na balansdatum in onze werkzaamheden betrokken.

De waardering van participaties in vastgoedfondsen, waarvan de onderliggende beleggingen worden gewaardeerd op basis van taxaties, hebben wij getoetst aan de hand van recente, door een andere onafhankelijke accountant gecontroleerde jaarrekeningen. Wij hebben hierbij onder meer aandacht besteed aan consistentie met de waarderingsgrondslagen van de Stichting ten opzichte van die van het beleggingsfonds alsmede de strekking van de verklaring van de andere onafhankelijke accountant. Bovendien hebben wij ook de monitoring van de Stichting op recente financiële informatie van de beleggingen na balansdatum in onze werkzaamheden betrokken.

Tot aan de datum van onze controleverklaring hebben wij voor EUR 14 miljoen (0,5%) van de niet-beursgenoteerde beleggingscategorieën de waardering niet kunnen toetsen aan door een accountant gecontroleerde jaarrekening voorzien van een goedkeurende controleverklaring. Wij hebben hier de volgende aanvullende procedures op uitgevoerd:

Wanneer niet tijdig een jaarrekening die is voorzien van een goedkeurende controleverklaring beschikbaar is, hebben wij de betrouwbaarheid van de marktwaardering zoals door de fondsmanager is afgegeven, vastgesteld door de inschatting van deze fondsmanagers uit voorgaande jaren te toetsen aan de hand van de later in het jaar beschikbaar gekomen gecontroleerde jaarrekeningen. In aanvulling hierop hebben we diverse gesprekken gevoerd met betrokken frontoffice-medewerkers van de vermogensbeheerder, waarbij wij significante gebeurtenissen na balansdatum, mogelijke risico's en andere relevante aspecten die van invloed zijn op de waardering van deze fondsen hebben besproken en getoetst aan brondocumentatie.

Onze observatie

Wij hebben geconstateerd dat de gehanteerde waarderingsgrondslagen en gehanteerde waarderingsmethodieken voor de beleggingen in overeenstemming zijn met de geldende verslaggevingsregels en geschikt zijn om te kunnen komen tot een marktwaarde van deze beleggingen. Wij hebben eveneens geconstateerd dat de toelichtingen op de beleggingen adequaat zijn.

Wij vinden de waardering van de beleggingen evenwichtig bepaald.

De waardering van de technische voorzieningen

Omschrijving

De technische voorzieningen vormen een significante post op de balans van de Stichting en worden gewaardeerd op actuele waarde (marktwaaarde). De waardering van de technische voorzieningen komt tot stand door middel van een berekening waarin aanspraakgegevens van deelnemers met behulp van belangrijke schattingen over levensverwachtingen, kostenniveaus en arbeidsongeschiktheid worden vertaald naar verwachte toekomstige kasstromen (uitkeringen). De kasstromen worden contant gemaakt tegen de markttrente (rentetermijnstructuur zoals gepubliceerd door De Nederlandsche Bank).

Het maken van de schattingen vergt een hoge mate van oordeelsvorming van het bestuur, waarbij gebruik wordt gemaakt van actuariële modellen en het bestuur zich laat adviseren door actuariële deskundigen. Gezien de complexiteit en de invloed hiervan op de hoogte van de technische voorzieningen, het saldo van baten en lasten, het eigen vermogen en de beleidsdekkingsgraad, vormde de waardering van de technische voorzieningen een kernpunt in onze controle.

Het bestuur heeft in de toelichting op pagina 65 en 66 de waarderingsgrondslagen en veronderstellingen voor de technische voorzieningen opgenomen. In de paragraaf 'Risicobeheer' (risicoparagraaf) is de gevoeligheid van de berekening van de technische voorzieningen voor schattingen uiteengezet.

Het evalueren van de waarderingsgrondslagen en het vaststellen van de juistheid en toereikendheid van de toelichtingen vormden onderdeel van onze werkzaamheden.

Onze aanpak

Bij onze controle maken wij gebruik van de werkzaamheden van de certificerend actuaris die door de Stichting is aangesteld. Wij hebben bij aanvang van de controle en bij afronding ervan afstemming gehad met de certificerend actuaris over de te volgen aanpak, de attentiepunten en de uitkomsten.

Wij hebben de door het bestuur gehanteerde schattingsmethoden en veronderstellingen geëvalueerd. Hierbij hebben wij de consistentie, prudentie en actualiteit van de schattingsmethode en veronderstellingen betrokken. Wij hebben de onderbouwing van de veronderstellingen door het bestuur geëvalueerd aan de hand van een toetsing van de historische betrouwbaarheid daarvan en algemeen geactualiseerde uitgangspunten zoals overlevingskansen. De gehanteerde schattingsmethoden en veronderstellingen hebben wij besproken met de certificerend actuaris. Wij hebben de actuariële verklaring zoals opgenomen in de overige gegevens en de werkzaamheden van de certificerend actuaris geëvalueerd.

Onze werkzaamheden omvatten verder het evalueren van de uitkomst van de actuariële analyse van het resultaat in relatie tot eerder gemaakte schattingen en kasstroomprojecties. Bij de uitvoering van deze werkzaamheden hebben wij gebruik gemaakt van een eigen actuaris.

Onze observatie

Wij vinden de waardering van de technische voorzieningen evenwichtig bepaald en de toelichting toereikend.

Verklaring over de in het jaarverslag opgenomen andere informatie

Naast de jaarrekening en onze controleverklaring daarbij, omvat het jaarverslag andere informatie, die bestaat uit:

- de kerncijfers;
- het bestuursverslag;
- de overige gegevens;
- de bijlagen.

Op grond van onderstaande werkzaamheden zijn wij van mening dat de andere informatie:

- met de jaarrekening verenigbaar is en geen materiële afwijkingen bevat;
- alle informatie bevat die op grond van Titel 9 Boek 2 BW is vereist.

Wij hebben de andere informatie gelezen en hebben op basis van onze kennis en ons begrip, verkregen vanuit de jaarrekeningcontrole of anderszins, overwogen of de andere informatie materiële afwijkingen bevat.

Met onze werkzaamheden hebben wij voldaan aan de vereisten in Titel 9 Boek 2 BW en de Nederlandse Standaard 720. Deze werkzaamheden hebben niet dezelfde diepgang als onze controlewerkzaamheden bij de jaarrekening.

Het bestuur is verantwoordelijk voor het opstellen van de andere informatie, waaronder het bestuursverslag en de overige gegevens in overeenstemming met Titel 9 Boek 2 BW.

Beschrijving van verantwoordelijkheden met betrekking tot de jaarrekening

Verantwoordelijkheden van het bestuur en voor de jaarrekening

Het bestuur is verantwoordelijk voor het opmaken en het getrouw weergeven van de jaarrekening in overeenstemming met Titel 9 Boek 2 BW. In dit kader is het bestuur verantwoordelijk voor een zodanige interne beheersing als het bestuur noodzakelijk acht om het opmaken van de jaarrekening mogelijk te maken zonder afwijkingen van materieel belang als gevolg van fouten of fraude.

Bij het opmaken van de jaarrekening moet het bestuur afwegen of de Stichting in staat is om haar werkzaamheden in continuïteit voort te zetten. Op grond van genoemd verslaggevingsstelsel moet het bestuur de jaarrekening opmaken op basis van de continuïteitsveronderstelling, tenzij het bestuur het voornemen heeft om de Stichting te liquideren of de bedrijfsactiviteiten te beëindigen of als beëindiging het enige realistische alternatief is. Het bestuur moet gebeurtenissen en omstandigheden waardoor gereede twijfel zou kunnen bestaan of de Stichting haar bedrijfsactiviteiten in continuïteit kan voortzetten, toelichten in de jaarrekening.

Onze verantwoordelijkheden voor de controle van de jaarrekening

Onze verantwoordelijkheid is het zodanig plannen en uitvoeren van een controleopdracht dat wij daarmee voldoende en geschikte controle-informatie verkrijgen voor het door ons af te geven oordeel.

Onze controle is uitgevoerd met een hoge mate – maar geen absolute mate – van zekerheid waardoor het mogelijk is dat wij tijdens onze controle niet alle materiële fouten en fraude ontdekken.

Afwijkingen kunnen ontstaan als gevolg van fraude of fouten en zijn materieel indien redelijkerwijs kan worden verwacht dat deze, afzonderlijk of gezamenlijk, van invloed kunnen zijn op de economische beslissingen die gebruikers op basis van deze jaarrekening nemen. De materialiteit beïnvloedt de aard, timing en omvang van onze controlewerkzaamheden en de evaluatie van het effect van onderkende afwijkingen op ons oordeel.

Voor een nadere beschrijving van onze verantwoordelijkheid ten aanzien van een controle van de jaarrekening verwijzen wij naar de website van de Nederlandse Beroepsorganisatie van Accountants (NBA).

https://www.nba.nl/Documents/Tools%20Vaktechniek/Standaardpassages/Standaardpassage_nieuwe_controletekst_niet_oob_variant_%20Nederlands.docx

Amstelveen, 18 mei 2017
KPMG Accountants N.V.

F. M. van den Wildenberg RA

BIJ LAGEN 2016

14 BIJLAGEN

14.1 Personalia (stand per 18 mei 2017)

Bestuur

Voorzitter

ir. E.H. Kok

Leden

mevrouw P.J.G. van den Berk, S. Geerlings, E.J.J.A. van Halder, mr. P.J.M. Jansen,
drs. A.R. de Jong RC (vicevoorzitter), mevrouw mr. M.I. Kartman, R.C. Koster (vicevoorzitter),
D.B.M. Nijssen, T. Tilgenkamp, *vacature*

Plaatsvervangende leden

mevrouw drs. A. Groeneveld, K. Porskamp

Toehoorder

mevrouw C. Orlebeke

Bestuurssecretariaat

drs. E.J.J. Voorhoeve (algemeen secretaris)
mevrouw drs. N.J.H. Merk-Loeff (adjunct-secretaris)

Directeur

drs. B.A.A.M. van der Stee

Compliance officer

ir. E.H. Kok

Adviserend actuaris

Afdeling actuariaat Blue Sky Group

Risicomanager

drs. A.L. Leeters RBA FRM (Blue Sky Group)

Beleggingsadviescommissie

Voorzitter

J. de Wit

Leden

drs. S. Bartlema, mevrouw dr. I.T. van den Doel, mevrouw M. van Beusekom,
professor dr. D. Brounen

Vertegenwoordigers van het bestuur

S. Geerlings, drs. A.R. de Jong RC, R.C. Koster

Verantwoordingsorgaan

Leden namens de deelnemers

mevrouw M.C.G. Moquette (voorzitter), R.G. Tunzi, S.P.M. Steinbach

Leden namens KLM

P.J. Wensveen RC, drs. G. Woelders

Leden namens de pensioengerechtigden

A.N.C. Volkerts

Visitatiecommissie

drs. P.D. Eenshuistra (voorzitter), Q.G. Ligtenstein en mr. R.L.S. Verjans

Externe partijen

Accountant

KPMG Accountants N.V.

Actuaris

Mercer (Nederland) B.V.

Uitvoeringsorganisatie

Blue Sky Group (BSG Asset Management B.V. en BSG Pension Management B.V.) te Amstelveen

14.2 Functies en nevenfuncties bestuur

ir. E.H. Kok

Functie in het bestuur: Onafhankelijk voorzitter (vanaf 2011)
Relevante nevenfuncties: Bestuurslid Oiko-Credit Nederland Fonds, bestuurslid P.U.M.

mevrouw P.J.G. van den Berk

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 2001)
Voordragende organisatie: VNC
Functie: Senior purser
Relevante nevenfuncties: Lid Ondernemingsraad KLM N.V., lid kascommissie VNC

S. Geerlings

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 2010)
Voordragende organisatie: FNV
Laatste functie bij KLM: Purser
Relevante nevenfuncties: n.v.t.

mevrouw drs. A. Groeneveld

Functie in het bestuur: Plaatsvervangend lid (vanaf 2010)
Voordragende organisatie: VNC
Functie: Senior purser
Relevante nevenfuncties: Algemeen voorzitter VNC

E.J.J.A. van Halder

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 1994)
Voordragende organisatie: Vereniging Oud-Cabinepersoneel (VOC KLM)
Functie: Pensioengerechtigd
Laatste functie bij KLM: Senior purser
Relevante nevenfuncties: Penningmeester Vereniging Oud-Cabinepersoneel (VOC KLM), lid financiële commissie Vereniging van Eigenaren Park Westershaghe, Rijnsburg

mr. P.J.M. Jansen

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 2011)
Voordragende organisatie: KLM
Functie: Manager Pensions & Insurable Risks
Relevante nevenfuncties: Bestuurslid Algemeen Pensioenfonds KLM, bestuurslid Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM

drs. A.R. de Jong RC

Functie in het bestuur: Vicevoorzitter (bestuurslid vanaf 2009)
Voordragende organisatie: KLM
Functie: Senior Vice President Internal Audit & Organization Air France KLM
Relevante nevenfuncties: Vicevoorzitter Algemeen Pensioenfonds KLM, vicevoorzitter Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM, lid financiële adviescommissie Stichting Sport Service Noord-Holland, lid Financiële Adviescommissie VVE Op Zuid

mevrouw mr. M.I. Kartman

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 2007)
Voordragende organisatie: KLM
Functie: Executive Vice President Inflight Services
Relevante nevenfuncties: Bestuurslid Pensioenfonds Vliegend Personeel KLM

R.C. Koster

Functie in het bestuur: Vicevoorzitter (bestuurslid vanaf 2010)
Voordragende organisatie: VNC
Functie: Senior purser
Relevante nevenfuncties: n.v.t.

D.B.M. Nijssen

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 2013)
Voordragende organisatie: KLM
Functie: Vice President HR Inflight Services
Relevante nevenfuncties: n.v.t.

K. Porskamp

Functie in het bestuur: Plaatsvervangend lid (vanaf 2010)
Voordragende organisatie: FNV
Functie: Purser
Relevante nevenfuncties: Lid gemeenteraad Oost Gelre, lid ondernemingsraad KLM N.V. (tot en met 31 mei 2016), lid bestuur Stichting Care For Blue, lid ledenraad VNC, Public Affairs VNC, lid kascommissie Vereniging van Eigenaren 'de Beltrummerpoort'

T. Tilgenkamp

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 2013)
Voordragende organisatie: VNC
Functie: Cabin attendant
Relevante nevenfuncties: Voorzitter VNC-fractie in Ondernemingsraad KLM N.V., lid financieel-economische commissie Ondernemingsraad KLM N.V.

drs. ing. P.J. Vanagt MiF

Functie in het bestuur: Lid (vanaf 2012 tot 1 maart 2017)
Voordragende organisatie: KLM
Functie: Director Finance & Control
Relevante nevenfuncties: n.v.t.

14.3 Deelnemersbestand

Personen met aanspraak op nog niet ingegaan pensioen

Aantallen per einde vorig verslagjaar	Deelnemers 9.247	Gewezen deelnemers 2.416
Bij wegens		
• (Her)indiensttreding	351	-
• Uitdiensttreding	-	365
• Toekenning pensioen	-	-
• Revalidatie	2	5
• Overige oorzaken	-	1
Af wegens		
• Invaliditeit	19	-
• Overlijden	6	3
• Toekenning ouderdomspensioen	78	53
• Uitdiensttreding	365	-
• Beëindiging wezenpensioen	-	-
• Revalidatie	-	-
• Emigratie/afkoop/overdracht	-	29
• Overige oorzaken	-	-
Aantal per einde verslagjaar	9.132	2.702

Pensioengerechtigden

Aantallen per einde vorig verslagjaar	Ouderdoms- pensioen	Nabestaanden- pensioen	Wezen- pensioen	Arbeids- ongeschiktheids- pensioen	Totaal pensioen- gerechtigden
Aantallen per einde vorig verslagjaar	898	55	48	208	1.209
Bij wegens					
• (Her)indiensttreding	-	-	-	-	-
• Uitdiensttreding	-	-	-	-	-
• Toekenning pensioen	146	5	4	19	174
• Revalidatie	-	-	-	-	-
• Overige oorzaken	-	-	-	-	-
Af wegens					
• Invaliditeit	-	-	-	-	-
• Overlijden	8	-	-	-	8
• Toekenning ouderdomspensioen	-	-	-	15	15
• Uitdiensttreding	-	-	-	-	-
• Beëindiging wezenpensioen	-	-	6	-	6
• Revalidatie	-	-	-	7	7
• Emigratie/afkoop/overdracht	-	-	-	-	-
• Overige oorzaken	-	-	-	-	-
Aantal per einde verslagjaar	1.036	60	46	205	1.347

14.4 Ontwikkelingen 2007-2016

	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010	2009	2008	2007
Aantal deelnemers	9.132	9.247	9.183	9.213	9.132	9.265	8.643	8.716	8.818	8.404
- Mannen	1.590	1.614	1.590	1.604	1.591	1.620	1.506	1.516	1.528	1.453
- Vrouwen	7.542	7.633	7.593	7.609	7.541	7.645	7.137	7.200	7.290	6.951
Aantal gewezen deelnemers	2.702	2.416	2.406	2.675	2.687	2.658	2.629	2.621	2.671	2.555
- Mannen	276	240	228	248	248	229	220	217	228	210
- Vrouwen	2.426	2.176	2.178	2.427	2.439	2.429	2.409	2.404	2.443	2.345
Aantal pensioengerechtigden	1.347	1.209	1.100	1.021	920	821	741	679	633	545
Ouderdomspensioen	1.036	898	789	721	639	567	491	436	380	291
- Mannen	121	96	91	80	63	54	50	42	38	27
- Vrouwen	915	802	698	641	576	513	441	394	342	264
Partnerpensioen	60	55	49	44	38	34	31	28	27	26
Wezenpensioen	46	48	49	43	36	36	33	26	23	24
Arbeidsongeschiktheidspensioen	205	208	213	213	207	184	186	189	203	204
- Mannen	18	17	18	18	16	15	14	17	18	18
- Vrouwen	187	191	195	195	191	169	172	172	185	186
(bedragen in EUR miljoenen)										
Premies										
Feitelijke premie	62	62	73	90	79	63	55	64	51	46
Kostendeekkende premie	87	81	75	85	89	68	61	67	46	46
Gedempte kostendeekkende premie	49	60	72	77	75	63	59	58		
Pensioenuitkeringen										
Periodieke pensioenuitkeringen	18	16	14	13	12	10	9	8	6	5
Afkopen pensioenen	11	13	1	-	-	-	-	-	-	-
Pensioenuitvoeringskosten per deelnemer										
(bedragen in euro's)	303	270	267	311	285	299	259	353	290	242
Voorziening pensioenverplichtingen	2.689	2.399	2.207	1.708	1.722	1.547	1.241	1.010	983	662
Beleggingen										
Vastgoed	279	269	258	149	148	132	131	94	85	104
Aandelen	1.341	1.053	1.081	941	836	735	742	610	421	584
Vastrentende waarden	1.250	1.230	1.075	872	787	712	606	608	602	578
Overig	-	21	93	116	217	86	17	-1	-47	36
Totaal	2.870	2.573	2.507	2.078	1.988	1.665	1.496	1.311	1.061	1.302
Rendement										
Vastgoed	6,0%	9,5%	15,9%	6,9%	14,8%	0,1%	16,4%	3,8%	-25,0%	-12,4%
Aandelen	8,7%	2,9%	10,7%	18,1%	16,3%	-9,2%	11,9%	31,7%	-42,5%	6,6%
Vastrentende waarden	7,6%	-0,9%	10,7%	-7,9%	14,2%	12,1%	8,8%	9,6%	2,8%	2,7%
Totaalrendement	10,2%	0,7%	17,3%	1,5%	15,8%	7,7%	10,8%	17,9%	-21,3%	3,4%
Dekkingsgraad										
Nominale dekkingsgraad	106,1%	106,7%	114,1%	122,8%	116,0%	107,7%	120,6%	129,8%	108,0%	192,3%
Beleidsdekkingsgraad	100,0%	108,5%								
Vereiste dekkingsgraad volgens FTK	127,3%	127,8%	121,3%	121,3%	118,7%	119,6%	121,0%	120,7%	125,0%	130,2%
Reële dekkingsgraad	71,6%	75,6%	80,1%	76,5%	67,0%	64,3%	69,9%	71,5%	73,0%	114,8%
Wettelijke reële dekkingsgraad	81,3%	87,3%								

JAAAR

2016

Pensioenfonds KLM Cabinepersoneel

Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel
Postbus 123 | 1180 AC Amstelveen
Prof. E.M. Meijerslaan 1 | 1183 AV Amstelveen
E pensioenservice@klmcabinefonds.nl
T 020 426 62 30

De uitvoering van de KLM-pensioenregelingen is ondergebracht bij Blue Sky Group

www.klmcabinefonds.nl | www.facebook.com/klmcabinefonds

Uitgegeven door Stichting Pensioenfonds KLM-Cabinepersoneel
Coördinatie & tekst Blue Sky Group B.V., Amstelveen
Ontwerp & opmaak Frissewind in communicatie en design, Amsterdam